

Bevezetés a szociológiába

Dr. habil. Szabó-Tóth Kinga

TARTALOM

I.	A szociológia mint tudomány	3
II.	Egyén és társadalmiság	8
III.	A társadalom szerkezete, rétegződése.	14
	A társadalmi mobilitás	
IV.	Társadalmi egyenlőtlenség, szegénység	21
V.	Deviáns viselkedésformák	26
VI.	A család	34
VII.	Az oktatási rendszer működése	39
VIII.	A politikai rendszer	44
IX.	A gazdasági rendszer	48
X.	A szociológia módszertana	53
	Irodalom	56

A szociológia *társadalomtudomány* és mint ilyen, a filozófiáról válik le a XIX század második felében. Andorka (1997) meghatározása alapján a társadalmi élet törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány. A szociológia a társadalmi élet jelenségeinek objektív és értékmentes leírására törekszik. A társadalmi életet felülről próbálja vizsgálni és „friss szemmel” veszi nagyító alá az egyes jelenségeket. Tudományos igénnyel hipotézist állít fel és annak relevanciáját teszteli speciális módszerek segítségével.

A szociológusok abból indulnak ki, hogy a társadalom több mint emberek összessége, mert ahogyan Andorka fogalmaz¹, „van bizonyos struktúrája (szerkezete), vannak intézményei, van kultúrája. A *szerkezet kifejezés* arra utal, hogy a társadalomban élő különböző csoportok között alá-, fölérendeltségi viszonyok vannak. Az *intézmény* kifejezés a társadalomban egy adott társadalmi tevékenység elvégzésnek módját jelenti. A szociológia tehát nem egy konkrét intézményre gondol e fogalom használatakor, hanem például a családra, az egyházra általában. *Kultúrán* nemcsak a társadalom érték-, és normarendszerét, hanem az anyagi javakat, illetve a felhalmozott tudást, szellemi tőkét is értjük.

Nagyon találónak gondolom *Durkheim* bronz hasonlatát, amelyet Andorka is felidéz. E szerint a társadalom is olyan mint egy ötvözet, tehát több, mint a részek puszta összessége. A másik ilyen jellegű hasonlat *Giddens* névéhez köthető. Ő lakóházhoz hasonlítja a társadalmat, amelyben a szobák falai (értékek, normák) meghatározzák az egyének viselkedését.

A szociológia a társadalmi élet összes jelenségét vizsgálja. Abból az *alapfeltevésből* indul ki, hogy az ember cselekvési lehetőségeit, életesélyeit, társadalmi pozíciója határozza meg. Az, hogy például valaki egy adott szakmában dolgozik, hajlamosá teheti bizonyos betegségekre, behatárolja, hogyan alakul jövedelmi helyzete és ezáltal az életmódja stb.

A *szociológia emberképe*, az úgynevezett homo sociologicus, azon a feltevésen alapul, hogy az embereket cselekvésük során értékek és normák vezérik. Ezzel szemben áll a közgazdaságtan emberképe. A homo oeconomicus, mint emberkép azon az elképzelésen alapul, hogy az embert pusztán a racionalitás vezérli.

A szociológia *alkalmas*:

1. A társadalom megértésére
2. Társadalmi problémák megoldására
3. Társadalmi folyamatok rövid távú előrejelzésére

¹ Andorka, 1997, p. 33.

4. Bizonyos fokú társadalmi tervezésre
5. Jelenségek okainak, következményeinek feltárására

▪ ***A szociológia kialakulása:***

A következő részben áttekintjük a társadalomtudományok és ezen belül a szociológia kialakulását.

A társadalomtudományok közül a történetírás az egyetlen, ami nem a filozófiából vált ki és önállósodott. A történetírás egy-egy konkrét történelmi esemény leírására törekszik. Kezdetei az írásbeliség megjelenésével egybeesnek.

A XVII. században először a demográfia jelent meg. Kialakulása a londoni pestisjárványhoz köthető. John Graunt volt az, aki a haláleseteket kezdte tanulmányozni és ezzel megteremtette ezt a tudományt.

Szintén a XVII. században, de annak a második felében lett önálló tudomány a politikatudomány. John Locke nevével fémjelezhető kialakulása. Megjelenésének hátterében a megerősödő polgárság által követelt demokratikus intézmények megteremtésének jogi szabályozása állt.

A XVIII. század elejére tehető a klasszikus közgazdaságtan megjelenése, amely Adam Smith nevéhez kapcsolódik. Smith nagy felfedezése a „láthatatlan kéz” elmélete. Ennek lényege az, hogy az államnak nem szabad beavatkoznia a gazdaság működésébe, mert a piacon az egyes emberek profitmaximumra való törekvése optimális eredményre vezet a gazdaságban is.

A XIX. században a munkások tömeges elnyomódása és a deviáns viselkedés terjedése hívja életre a szociológiát. Maga a tudomány a század második felében válik le a filozófiáról és lesz önálló.

A XIX. században jelenik meg a pszichológia, majd a XX. század elején a szociálpszichológia majd a társadalomnéprajz.

▪ ***A magyar szociológia rövid története:***

A szociológia hazai története a Huszadik Század c. folyóirat és a Társadalomtudományi társaság köré csoportosuló társadalomtudósok tevékenységével kezdődik a huszadik század elején. Egészen 1919-ig működött ez a szellemi műhely, melynek vezetője Jászi Oszkár politológus volt. A 30-as években kialakuló falukutató vagy szociográfiai irányzat (Féja Géza, Illyés Gyula) a falvakban lakó népesség helyzetét, problémáit vizsgálta. 1945 után ez az irányzat megszűnt, mivel a politikai vezetés nem nézte jó szemmel a társadalmi problémák vizsgálatát.

A második világháború után megindult az ELTE Szociológia Tanszékének munkája, Szalai Sándor vezetésével. Tevékenységük 1950-ig tartott, amikor Szalait letartóztatták.

A 60-as években merült fel újra az igény a szociológia iránt. Létrejött a KSH, az MTA Szociológiai Kutató Intézete, az ELTE-n és a BKÁE-n fellendült a szociológiai kutatómunka. Ezekben az években a társadalmi mobilitás, devianciák, idősök helyzete, jövedelem-különbségek kutatása került előtérbe. A 70-es években megint igyekezett a szociológia mozgásterét megnyirbálni az akkori politikai vezetés. A szociológusok ezért felhagytak az egész államszocialista rendszer bírálatával, és inkább kisebb jelenségek leírására törekedtek. A 70-es években sor került a társadalmi rétegződés és mobilitás, az életmód vizsgálatára, illetve oktatásszociológiai, falu- és lakásszociológiai vizsgálatok kezdődtek. A hazai szociológusok bekapcsolódtak a nemzetközi tudományos életbe. A szociológia módszertana fejlődött. 1978-ban megalakult a Magyar Szociológiai Társaság. A szociológus szakképzés országsszerte megindult.

A rendszerváltás után a szociológia helyzetében változás következett be. Elvileg minden téma kutathatóvá vált. A külföldi kutatóhelyekkel és intézményekkel lehetővé vált a kapcsolatfelvétel. A kutatásra fordítható állami megrendelések azonban csökkentek.

▪ ***A szociológia fontosabb elméletalkotói:***

Auguste Comte francia filozófus (1798-1857) tekinthető a szociológia atyjának, aki felvette, hogy szükség lenne egy olyan tudományra, amely képes előrejelezni bizonyos jövőbeli változásokat. A szociológiát a természettudományokhoz hasonlónak tekintette, és azt hangsúlyozta, hogy a társadalmi életben is vannak olyan törvényszerűségek, mint a természetben. Azóta is vita tárgya egyébként a szociológián belül, hogy vajon mennyiben tekinthető ez a tudomány a természettudományokhoz hasonlónak. Comte az emberi fejlődés három szakaszát különböztette meg. Szerinte az első fejlődési fázis a teológiai szakasz, amelyben a papság hatalma érvényesül és a gondolkodásra a természetfeletti lényekbe vetett hit nyomja rá a bélyegét. A következő stádium a metafizikai, amelyben a hadsereg uralma érvényesül. A jelenségeket elvont gondolatokkal magyarázzák. A harmadik szakaszban a tudósoknak jut a legfontosabb szerep, és különböző törvényszerűségek megállapításán van a hangsúly.

A szociológiában is jelentős szerepet tölt be *Karl Marx* (1818-1883) és *Friedrich Engels* (1820-1895). Munkásságuk középpontjában a *kapitalista rendszer bírálata* állt. A kapitalizmusban két osztály, a munkások és a tőkésék állnak szemben egymással. A két osztály a termelőeszközökhöz való viszony alapján különbözik egymástól. Ebben e rendszerben a tőkésék kizsákmányolják és elnyomják a munkásokat. A rendszer bázisát az képezi, hogy a munkások kénytelenek eladni

munkaerejüket a tőkésnek, mivel azok birtokolják a termelőeszközöket. A kapitalizmust forradalom segítségével meg kell dönteni. Ezt a szocializmus majd a kommunizmus fogja követni. A kettő abban különbözik, hogy a szocializmusban a jövedelmet a végzett munka arányában osztják el, a kommunizmusban pedig mindenki szükségletei szerint részesül ebből.

A *történelmi fejlődés* során szerintük a rabszolgatartó társadalom utáni feudalizmus, majd kapitalizmus mind az elnyomáson nyugszik. A kapitalizmusban megvalósul a munkásosztály teljes kizsákmányolása, amely azon alapul, hogy a tőkés elsajátítja az értéktöbbletet. Az értéktöbblet úgy keletkezik, hogy a munkások által előállított áruk értéke (a munkaerő használati értéke) nagyobb, mint amit saját reprodukciójukra kellene fordítani (a munkaerő értéke). A kettő közötti különbséget a tőkés teszik zsebre.

Marx megkülönbözteti az *önmagának és önmagáért való osztályt*. Az önmagáért való osztály folytat osztályharcot (tudatosulva azzal, hogy mivel azonos léthelyzetben élők tartalmaz, összefoghat velük) míg az önmagának való osztály nem folytat. A munkásosztály, ha önmagáért való, akkor képviselheti saját érdekei, sőt szélsőséges esetben forradalmat hozhat létre.

A marxista elmélet egy másik kulcsfogalma az *elidegenedés*. A munkások, mivel kénytelenek eladni munkaerejüket, elidegenednek saját maguktól. Mivel nem az övék, amit megtermelnek, elidegenednek az előállított termékektől. Mivel nem birtokolják a munkaeszközöket, elidegenednek azoktól is.

Végül meg kell említeni, hogy a marxista teória szerint a *gazdaság* képezi a társadalom alapját, a kultúra, tudomány, politika stb. csak felépítmény. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági élet történései határozzák meg a többi rendszerben zajló folyamatokat. (Persze Marx nem zárta ki, hogy a többiben bekövetkező változások is kihatnak a gazdaságra.)

A klasszikusok sorában tartjuk számon *Émile Durkheim*, francia szociológust (1858-1917). Ő volt az, aki a szociológiát, mint szisztematikus adatgyűjtésre, elemzésre épülő tudományt megteremtette. Durkheimet különösen az a kérdés izgatta, hogy hogyan képesek a társadalom tagjai az együttélésre. Mi teremti meg a tagok közötti szolidaritást? Szerinte a társadalomban élő közös hiedelmek, értékek és normák teremtik meg ezt az alapot. Kétféle szolidaritási típust különböztetett meg: a mechanikus és organikus szolidaritást. A prekapitalista társadalomra jellemző az előbbi, amikor az emberek hasonlóan gondolkodnak, hasonló munkát végeznek. Ez kapcsolja össze az egyes embereket. A kapitalista társadalomban az embereket a munkamegosztás fogja összekötni, vagyis az organikus szolidaritás. Ha a társadalomban meggyengülnek a közös normák, amelyek a harmónia alapját képezik, anómikus állapot alakul ki (lásd részletesebben a *Deviáns viselkedésformák c. részben*).

Végül *Max Weber* (1864-1920) német gondolkodóról kell szót ejteni. Ő teremtette meg az úgynevezett megértő szociológia alapjait. Szerinte a szociológiának nemcsak arra kell törekednie, hogy a jelenségeket leírja, hanem arra is, hogy megértse a mögöttük meghúzódó motivációkat. Cselekvéelméletében négy társadalmi cselekvést különböztetett meg. Célracionális cselekvés esetén a cselekvőt egy adott cél elérése motiválja. Értékracionitás esetén nem maga a sikeresség a fő mozgatórugója a cselekvőnek, hanem az, hogy mennyiben tudta cselekedete során az általa fontosnak tartott értékeket, normákat figyelembe venni. Tradicionális cselekvés esetén a tradíciók állnak a cselekvés háttérében. Végül az emocionális cselekvést az érzelmek motiválják.

Weber bürokrácia elméletében fejtette ki, hogy mennyire fontos ez a hatékony ügymenet szempontjából, illetve az ügyintézés tisztasága miatt. A bürokrácia azt jelenti az ő értelmezésében, hogy pontos szabályok szerint mennek az ügyintéзések egy szervezeten belül, tehát nem például megvesztegetéssel, ami a feudális ügymenet sajátja.

„Az újszülöttek világrajövele...rendszeresen ismétlődő, barbár invázió, hiszen a csecsemőnek fogalma sincs annak a társadalomnak a szabályairól, normáiról, amelybe beleszületett.”

(Ranschburg Jenő)

Ebben a részben azt tárgyaljuk meg, hogy hogyan lesz az ember társas lény, hogyan lesz arra képes, hogy betöltse azon szerepeket, amelyeket a társadalom tőle elvár. A jelenséget két oldalról közelítjük meg: a pszichológia majd a szociológia oldaláról.

▪ Pszichológiai megközelítés:

Ebből a nézőpontból a szocializáció nem más, mint a személyiség kialakulásának folyamata. A személyiség kialakulása azt jelenti, hogy a személy lelki tulajdonságai tartósan fennmaradnak. Azt hogy a személyiség kialakulásában a genetika vagy a környezet játssza-e a meghatározó szerepet ma is sokan kutatják. Általában azt szokták az ezzel kapcsolatos kutatások megfogalmazni, hogy mindkettő fele-fele arányban fontos. Külön nevelt egypetéjű ikrek vizsgálata bizonyította be, hogy az ikrek egy sor személyiségvonásban hasonlítottak egymásra felnőtt korukban. A képességek és az intelligencia mutat a legnagyobb fokú örökletességet, a vallási, politikai nézetek a legkisebbet.

A pszichológusok közül *Sigmund Freud* a személyiség fejlődését pszichoszexuális elméletével írta le. Szerinte a gyermek személyiségének fejlődése serdülőkorára véget ér. A gyermek 1 éves koráig tart az orális szakasz, amikor a száj körüli tevékenységek dominálnak. A 2. életéve eléréséig az anális stádium következik, amely együtt jár azzal, hogy a gyermek megszerzi a székelés, illetve a vizelet feletti kontrollt. A 3-6 éves korig a fallikus szakaszba érve a nemi identitás, nemi szerepek kialakítására esik a hangsúly (erről ebben a fejezetben még lesz szó). 6 éves kortól 12-ig tart a latencia szakasza, amire a tanulás, mint fő tevékenység nyomja rá a bélyegét. Végül a serdülőkorban (12. évtől) bekövetkezik a nemi érettség és a másik nem iránti érdeklődés (genitális szakasz).

Erik Erikson alkotta meg a pszichoszociális fejlődélméletet. Szerinte a személyiség fejlődése nem áll meg serdülőkorban, mivel minden életszakasznak megvan a maga krízise, amelyet meg kell oldani. A gyermeknek az első életévig szembesülnie kell az ősbizalom kontra ősbizalmatlanság dilemmájával. Ez azt jelenti, hogy sikeres anya-gyermek kapcsolat esetén a

gyermek jól kötődővé válik és bizalommal fordul a többiek felé. Ha ez csorbát szenved, a gyermek bizalmatlan lesz, amely érzés felnőtt életére is rányomja a bélyegét. A 2. életévben bekövetkezik az autonómia kontra kétely időszaka. Ha szobatiszta lesz, ezzel elindul az autonómia felé. 3-5 éves koráig a kezdeményezés/bűntudat korszaka jön el. Kisiskoláskorban (6-12. évig) a gyermeknek meg kell oldania a teljesítmény vagy kisebbség érzés dilemmáját. Ha iskolai sikereket ér el, akkor önbizalma erősödik. A 12. évtől lép be a serdülőkorba. Ennek a korszaknak a fő kihívása az identitás elérése a szerepkonfúzióval szemben (erről még lesz szó). Fiatal felnőttkorban sikeres intim kapcsolatok esetén megvalósul az intimitás az izolációval szemben. Felnőttkorban a személyiség kiteljesedése abban áll, hogy az alkotóképesség dominál a stagnálással szemben. Időskorban akkor él az ember önmagával és a világgal harmóniában, ha megbékélt saját és mások elmúlásának tudatával, személyisége integrált a kétségbeeséssel szemben.

Az előzőek alapján látható, hogy a kutatók kitüntetett jelentőségűnek tartják a serdülőkort. *Marvia*² szerint a serdülőkor sajátossága az identitáskrízis. Ha ezen az illető átesett, és ezt sikeresen megoldotta, akkor elérte az identitását. Ez azzal jár, hogy tudja, hogy ki ő, mik a céljai az életben, tudatosan átgondolta a különböző alternatív normákat, értékeket, és kialakította saját értékrendszerét. Ha nem élte át az identitáskrízist, akkor következik be a korai zárás. Az ebben a fázisban lévő emberre személyiségének látszólagos integráltsága jellemző. Azonban ha valamilyen krízis történne életében, kiderülne, hogy nem áll szilárd talajon értékrendszere. A harmadik lehetséges kimenetele az identitás-problémának a moratórium. Erről akkor beszélünk, ha az illető éppen identitáskrízisét éli át. Végül, ha a személy életében nem volt identitáskrízis, és nem is zárta le magában identitását, fellép az identitásdiffúzió, amely több identitás együttes megjelenésével jár. Az illetőnek nincs egységes énképe, hol ilyennek, hol olyanak látja magát, viselkedése cinikus.

A személyiség fejlődésével kapcsolatos elméletek bemutatása után most tekintsük át azokat az elképzeléseket, amelyek azzal foglalkoznak, hogy a személyiség milyen elemekből épül fel.

A *vonásméleti megközelítés* szerint (William Sheldon, 1940) a testalkat és a személyiség között szoros összefüggés van. E szerint az endomorf (kövérkés) típusú emberekre a nyugodtság jellemző, szeretnek társaságba járni, derűsek, kedvelik a beszélgetéseket. Az ektomorf típusú ember vékony testalkatú, félénk, visszahúzódó, művészi hajlamokkal rendelkezik. A mezomorf (izmos) típusra az energikusság, bátorság jellemző.

² Idézi Atkinson, 1996.

A pszichoanalízis szerint (Freud) személyiség három részből áll, nevezetesen: ösztönén (ID), én (EGO) és felettes-én (SUPEREGO). Az, hogy az „én” hogyan fog viselkedni azon múlik, hogy az ösztönöket képviselő „ösztönén” illetve a társadalmi konvenciókat közvetítő „felettes-én” milyen arányt képvisel egy adott szituációban.

Végül a humanisztikus pszichológia egyik alakjának, Abraham Maslow-nak (Idézi Atkinson és társai, 1996) személyiség-elméletét tárgyaljuk meg. Maslow szerint az emberi szükségletek hierarchiát alkotnak. Az alapvető biológiai szükségleteken túl komplexebb pszichológiai motivációk is vezérlik az emberi viselkedést. Ezeknek hierarchikus sorrendje azt fejezi ki, hogy a piramis alsó szintjén lévő szükségletek legalább részben ki kell, hogy elégüljenek ahhoz, hogy a magasabb szinteken lévő motivációk érvényre tudjanak jutni. Tehát amíg például egy társadalomban arra kell az embereknek koncentrálni, hogy legyen mit enniük és hol aludniuk, addig az a társadalom nem fog magas művészeti és tudományos eredményeket elérni.

Maslow szükséglethierarchiája

Forrás: Atkinson és társai, 1996, p. 402.

Maslow szerint az ember legalapvetőbb szükségletei fiziológiai természetűek (evés, ivás, felfenntartás). Ezeket helyezi el piramisának alján. Ha ezek nincsenek kielégítve, az ember nem képes magasabb, szellemi szintekre koncentrálni. A piramis következő szintjén található a biztonság szükséglete, az hogy az embernek legyen fedél a feje fölött. Ha ez kielégülésre talált, akkor következhet a szeretet iránti vágy kielégítése, majd a piramis negyedik szintjén a megbecsülés szükséglete áll. Ez utóbbi az arra irányuló vágyat takarja, hogy az embert elismerjék. Az ötödik szinten állnak a kognitív szükségletek, az ember gondolkodás iránti igénye. A hatodik szinten az esztétikai igények állnak, azaz a szépség iránti fogékonyság. Végül az embert a piramis csúcsán álló önmegvalósítási szükséglet mozgatja.

Most nézzük meg, hogy mit tart fontosnak a szociológia a szocializációval kapcsolatosan.

▪ **Szociológiai megközelítés:**

A *szocializációt* ebből a megközelítésből úgy fogalmazhatjuk meg, mint „az embert érő hatások, az ezekre való reakciók, visszahatások egész folyamata, amelynek során az egyén megszerzi azt a tudást, azokat a gyakorlati ismerteket és készségeket, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy többé-kevésbé hatékonyan vegyen részt az egész társadalom, illetve az egyes csoportok életében.”³

A szocializáció egy adott *kulturális közegben* megy végbe. A kultúra „egy adott társadalomra, társadalmi csoportra jellemző normák és értékek, mindennapi és tudományos ismeretek, irodalmi, művészeti és zenei alkotások és ember alkotta tárgyi környezet.”⁴ Anyagi (például műkincsek), kognitív (például írók, fizikusok) és normatív elemeket (például erkölcsi, jogi normák) tartalmaz. A mai modern társadalom kulturális közege nem egységes, úgynevezett szubkultúrák élnek egymás mellett. *Szubkultúrán* a többség kultúrájától eltérő kultúrát értünk. Például egy adott vallási, vagy etnikai csoport szubkultúrája illetve különböző deviáns szubkultúrák stb. A különböző típusú kultúrák együttélését a társadalomban *kulturális pluralizmusnak* nevezzük. A kultúra normatív elemei kapcsán fontos definiálni, hogy mit értünk *normákon és értékeken*. Az értékek kulturális alapelvek, amelyekre épülnek a jogi és erkölcsi normák. A normák alapvető viselkedési szabályok, amelyek lehetővé teszik a társadalomban való harmonikus együttélést. A szocializáció során sajátítjuk el ezen értékeket és normákat.

A sikeres szocializációhoz elengedhetetlen legalább egy személy megbízható jelenléte. Ekkor tud ugyanis kialakulni a kötődés és a bizalom egy másik személy iránt. *John Bowlby* pszichológus bizonyította be, hogy ha a gyermek születése után elveszíti az anyját, súlyos szorongás léphet fel nála, amely kihat a gyermek egész személyiségfejlődésére. A *Harlow házaspár* végzett ennek az elméletnek a vizsgálatára egy kísérletet. Majomkölyköket anyjuktól elválasztva neveltek, az egyik csoportot egy drótvázás anyával, a másikat egy műszőrrel bevont anyahelyettesítővel tették egy ketrecbe. Mindkét csoportba tartozó kölykök kaptak enni, a cumisüveg az anyára volt erősítve. Azok a majmok, akik a drótanyával nevelkedtek, semmilyen melegséget nem kaptak, súlyos viselkedészavarokat produkáltak felnőttként. Ha teherbe estek, kölykeiket elutasították. A szőrányán nevelkedett majmok abba kapaszkodva fedezték fel a világot. Felnőttkorukban képesek voltak a majomtársadalomba beilleszkedni.

Különböző történetek ismertek olyan gyerekekről, akiket ridegen neveltek, esetleg az emberi társadalomtól elzártan éltek felnőttkorukig (lásd ehhez Giddens, 1997). A történetek tanúsága az, hogy az emberi társadalomba való sikeres szocializáció nem mehet végbe attól elzártan, az

³ Cseh-Szombathy, 1979, p. 35.

⁴ Andorka, 1997, p. 640.

úgynevezett *szocializációs közegek* nélkül. Ezek a közegek a család, a kortárs csoportok, a bölcsőde, óvoda, sőt ide sorolhatjuk a médiát is.

Most nézzük meg részletesebben a *család, mint szocializációs közeg* működését.

A család kiemelkedően fontos szocializációs szerepét abban kell látni, hogy közvetítő szerepe van az egyén és a társadalom között, viselkedési mintákat alakít ki, már a születés pillanatától hat az egyénre (Girán, 1998). A családon belüli szocializációnak két szintje a *primer és a szekunder* szint. Az előbbi az ösztönös, tudattalan érték és normaátadásra utal. Az utóbbi a primer szocializációra épülő tudatos értékátadást jelenti. A családi szocializáció, akár tudatosan akár ösztönösen a következő *szerepekre* készíti fel a benne felnövekvő gyereket: nemi, házastársi és szülői szerep. A gyermek azonosulva a követendő, modellként szolgáló személlyel utánozza annak viselkedését.

A házastársi illetve szülői szerep elsajátítására vonatkozóan több vizsgálat született (Hill és Aldous, In. Cseh-Szombathy, 1979). Ezek kiemelik azt a fontos tényt, hogy a házastársi szerepet a gyermek saját családjában (származási család) nem gyakorolhatja, a játék „élesben” meg a saját maga által létrehozott nemzőcsaládjában. A szülői szerepnek viszont aktív részese, hiszen a gyermek- szerep a szülőinek komplementer (kiegészítő) szerepe.

A családi szerep elsajátításával párhuzamosan zajlik a nemi szerepek tanulása. Kultúránként és koronként különböző lehet, hogy mi számít férfias, illetve nőies viselkedésnek. Margaret Mead ezzel kapcsolatos vizsgálatai bebizonyították, hogyha egy adott közösségben a férfiak a szelídebbek és a nőktől várják le az agresszivitást, a közösségben felnövekvő gyermekek számára ez lesz a követendő magatartásforma.

A nemi státusz kifejezés arra utal, hogy valaki nő/hímnemű biológiailag. Az, hogy milyen férfi illetve nő lesz, attól függ, hogy *igazodik-e* biológiailag meghatározott neméhez, azaz megtanulja-e azokat a viselkedési szabályokat, amelyeket biológiai nemének megfelelőek. *A gyermek nemi* identitástudata, azaz nemével való azonosulása a 3. életévtől alakul ki.

A nemi identitás és nemi szerep kialakulásával kapcsolatosan több elmélet született, amelyek másként közelítenek a témához.

A *pszichoanalitikus elmélet* szerint 3 éves korban a gyerek érdeklődése a nemi szervek felé fordul. Ezt a freudi kategóriák alapján fallikus szakasznak hívjuk. A gyermek beleszeret saját nemével ellenkező nemű szülőjébe és féltékeny lesz saját nemének megfelelő szülőjére, amiért az birtokolja a másik nemű szülőt. Ezt a jelenséget ödipális konfliktusnak nevezik. Ennek feloldásaként a gyermek azonosul saját nemű szülőjével.

A *szociális tanuláselmélet* hívei szerint a nemi szerepek megtanulása jutalmak és büntetések mentén megy végbe. A szülők illetve kortárs csoportok jutalmaznak akkor, ha a gyerek nemének megfelelően, illetve büntetnek, ha nem megfelelően viselkedik. A kortársak szerepe nagyon jelentős a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák megerősítésében (például a fiúk bírálják egymást, ha valamelyik „nyápicabb”). A lányokat esetleges fiús viselkedéséért kevésbé fedik meg, mint a fiúkat a lányosért. Mondhatjuk, hogy a férfias viselkedés tabuja kevésbé erős, mint a nőiesé. Különösen az apák ügyelnek éberrel fiaik megfelelően férfias viselkedése felett.

A *kognitív fejlődés elmélete* szerint a nemi identitás nagyon fontos a nemhez igazodásban. Azaz valaki azért akar fiús dolgokat tenni, mert fiú és nem azért mert jutalmat kap érte. A nemi identitás kialakulása az elmélet alkotói szerint lassú folyamat: 2-7 éves kor között megy végbe. A három éves gyerekek ugyan meg tudják mondani, hogy adott képen látható illető fiú vagy lány, de nem tudják, hogyha ők megnőnek, fiúk vagy lányok lesznek-e. Az úgynevezett nem-konstancia tudata, azaz, hogy a biológiai nem változatlan a külső változások ellenére (például ha egy lányt fiús ruhába öltöztetnek attól még lány marad) csak 6 éves korra alakul ki.

A *nemi-séma elmélete* azon az elképzelésen alapul, hogy a gyermek környezete bátorítja őt arra, hogy egy nemi szemüvegen keresztül nézze a világot. Például az óvodában gyakran aszerint választják szét őket különböző csoportokba, hogy fiúk vagy lányok. Én- képüket a fiúság-lányság köré szervezik.

A

TÁRSADALOM SZERKEZETE, RÉTEGZŐDÉSE, A TÁRSADALMI MOBILITÁS.

„Szamarak vagyunk mi, középosztály. Ha osztályunk legaljára kerültünk, úgy érezzük, vége a világnak, nincs tovább, főbe lőjük magunkat. Holott csak egy nagy svungot kellene venni, áttörni a tetőt-, s a következő osztálynak a legfelső színvonalán találjuk magunkat.”

(Karinthy Frigyes)

Tekintsük át először a szerkezet, rétegződés problémáit.

Valamilyen szinten minden társadalom tagolt. Különböző rétegek, csoportok, alkalmi csoportosulások élnek egymás mellett. A társadalom tagoltsága primer (család, rokonság) és szekunder szinten (rétegek) nyilvánul meg. Ezen tagoltságon belül megkülönböztetjük a társadalmi rétegződést illetve a társadalmi szerkezetet (Böhm, 1998). A *társadalom szerkezete* a különböző társadalmi pozíciók közti viszonyokat jelenti (Andorka, 1997). A *társadalmi rétegződés* a társadalomban meglévő egyenlőtlenségekre utal. Nem más, mint „a különböző ismérvek-mint a foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely-alapján definiált társadalmi kategóriák helyzetének, életkörülményeinek, életmódjának különbségei, e rétegek hierarchikus sorrendje különböző dimenziókban.”⁵

A „társadalmi kategóriák” kifejezés alatt egyes szerzők osztályokat, mások rétegeket, vagy különböző csoportokat értenek. A *társadalmi osztályok* a termelőeszközökhöz való viszony alapján meghatározott társadalmi kategóriák. A *társadalmi réteg* alatt a foglalkozás, lakóhely, jövedelem nagysága alapján definiált társadalmi kategóriákat értük (Andorka, 1997). Ahogyan arra Andorka utal (1997) Magyarországon a foglalkozás jellege alapján különítik el általában a különböző rétegeket a szociológiai gondolkodásban. Ezek mellett használatos a *státuszcsoport* kifejezés. Kolosi Tamás (1984) megközelítése alapján azonos státuszcsoportba azon személyek illetve családok tartoznak, akik a következő hét dimenzióban együttvéve hasonló helyet foglalnak el a társadalomban: fogyasztás, kultúra-életmód, érdekérvényesítés, lakás, lakókörnyezet, anyagi színvonal, munkamegosztás.

- **A társadalom szerkezetének illetve rétegeinek leírásával kapcsolatos elméletek**

⁵ Andorka, 1997, p. 647.

Marx és Engels a XIX. század második felében dolgozták ki elméletüket, melyben különböző osztályokat különböztettek meg. Az ugyanazon társadalmi osztályhoz tartozók a termelőeszközökhöz való viszony alapján foglalnak el hasonló pozíciót a társadalomban. A két osztály- a termelőeszközök tulajdonosai és azok, akiknek nincs a birtokukban-állnak szemben egymással.

Weber a társadalom tagoltságának vizsgálatára az osztályok mellett rendeket és pártokat különböztette meg. Szerinte a rétegződés tehát e három dimenzió alapján történik. A párt az azonos célokkal és érdekekkel rendelkező, együtt tevékenykedő emberek csoportját jelenti. A társadalomban elkülönülő rendek pedig a presztízs, megbecsültség, tekintély alapján differenciálódnak. Az osztályok nemcsak a termelőeszközökhöz való viszony alapján különböznek el, hanem a munkaerő-piaci helyzet alapján is (pl. a szakképzetlen munkások rosszabb helyzetben vannak, mint a szakképzettek).

Végül *Bourdieu* (1978) elméletében háromféle tőketípust különböztet meg: pénztőkét, szimbolikus tőkét és kulturális tőkét. Szimbolikus tőkén a társadalmi kapcsolatokat érti. Szerinte a társadalomban való előbbre jutás feltétele az, hogy valaki megfelelő kapcsolatokkal rendelkezzen. Kulturális tőkén érti egyrészt a műveltséget másrészt a kulturális javakkal való ellátottságot, illetve az iskolai végzettséget.

▪ **Módszerek a társadalom szerkezetének és rétegződésének leírására**

Az egyik lehetséges eljárás a *survey-módszer*. A módszer lényege az, hogy kérdőív segítségével feltárják az adott család vagy háztartás jövedelmi viszonyait, életkörülményeit, életmódját és ezen dimenziók alapján sorolják be őket bizonyos társadalmi kategóriákba. A KSH 1963-ban végezte az első ilyen jellegű, rétegződéssel kapcsolatos vizsgálatot. Jelenleg a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási egyetem és a TÁRKI által közösen végzett Magyar Háztartás Panel vizsgálat a rétegződéssel kapcsolatos legfontosabb adatforrás.

A másik módszer, az úgynevezett *önbesorolós módszer*. A vizsgálat a megkérdezett személyek önbesorolásán alapul.

Végül vannak az úgynevezett *presztízsvizsgálatok*, amelynek során a megkérdezetteknek a felsorolt foglalkozásokat kell megadott szempontok (pl. presztízs, jövedelem, befolyás) alapján sorba rendezniük.

▪ **A rétegződés nemzetközi tendenciái**

Andorka (1997) a következő tendenciákat említi:

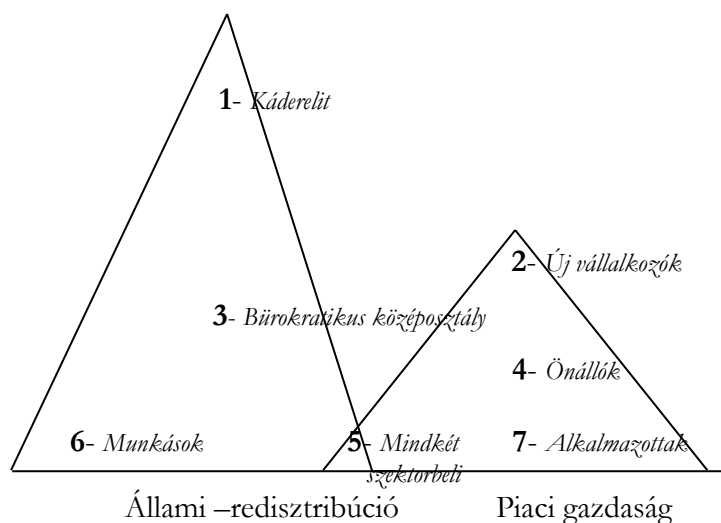
1. A szellemi foglalkozásúak arány növekszik a fizikaihoz képest
2. Emelkedik a szolgáltató szektorban dolgozók aránya
3. A munkásosztályt nagyfokú belső differenciáltság jellemzi (főleg a szakképzetlen munkások helyzete rosszabbodik)
4. A hagyományos szegények mellett megjelenik egy új szegény réteg, a tartósan munkanélküliek, a rokkantak, etnikai kisebbséghez tartozó emberekből verbuválódva
5. A szervezetek bürokratizálódnak
6. A kisiparosok, kiskereskedők rétege megmarad
7. Nő a társadalmi juttatásokból élők aránya

▪ **A magyar társadalom szerkezetének főbb jellegzetességei**

Bóhm (1998) szerint a magyar társadalomfejlődésre rányomta a bélyegét a megkésett polgárosodás, a felemás modernizáció, a társadalmi fejlődés megszakítottága és a rendszerváltozás. A kiegyezést követően ugyan megnyílt a polgári fejlődéshez vezető út, de a polgárság nem tudta átvenni azon hatalmi pozíciókat, amelyeket még mindig a rendekhez tartozók birtokoltak. A társadalmi struktúra félig rendi, félig polgári jellegű volt. A szocializmus idején az állami tulajdonlás szinte kizárólagossága volt jellemző. Az államosítás több lépcsőben valósult meg: 1946-ban a bányászatot, kohászatot és villamos-energiát, 1947-ben a bankokat vették állami tulajdon alá. 1968-ban a gazdasági reform következtében a tervutasításos rendszer átalakul. A termelőszövetkezeti tagok számára lehetővé tette az állam a háztáji termelést, és ezzel együtt a megtermelt javak szabad értékesítését. Később a kiegészítő jövedelemszerzést az iparban is lehetővé tették (második gazdaság).

A 80-as években a társadalom szerkezetében már markánsan érzékelhetőek voltak a gazdasági reform hatására bekövetkezett változások. A korábbi, 1945-től húsz éven át uralkodó, Sztálin nevéhez kapcsolható, „két osztály egy réteg” (munkások és termelőszövetkezeti parasztok, mint rétegek, és az értelmiség, mint osztály) koncepció tovább nem volt tartható. A bekövetkezett változások szemléltetésére két elméleti jellegű modell született. Az alábbi ábra Szelényi Iván „két háromszög” modelljét mutatja be. A nagyobb háromszög jelképezi az állami redistribúció elvei alapján működő gazdaságot, a kisebb pedig a piaci elvek szerint működő második gazdaságot.

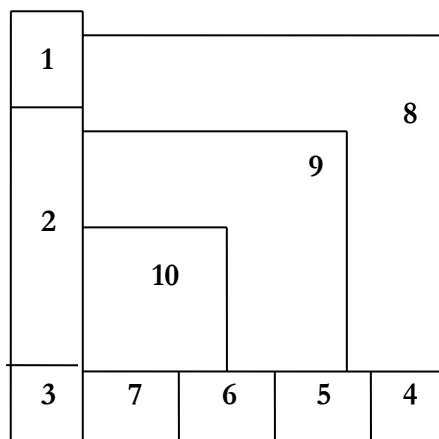
Szelényi Iván „kettős háromszög” modellje

Forrás: Andorka, 1997, p. 184.

A másik koncepció Kolosi Tamás nevéhez köthető. Alábbi modelljének vízszintes tengelyén ábrázolta a piacgazdaságot, függőleges tengelyén az állami redistribúciót. Az úgynevezett strukturális csoportokat e két dimenzió mentén helyezte el.

Kolosi Tamás „L-modellje”

Második gazdaság vagy piaci szektor

- 1- Politikai –államigazgatási vezetők
- 2- Redistributív szektor középszintű alkalmazottjai és munkásai
- 3- R. szektor szakképzetlen munkásai
- 4- Magánvállalkozók
- 5- Latens magánvállalkozók
- 6-Magánszektor kisártermelői
- 7- Magánszektor szakképzetlenek
- 8- Menedzserek, gazdasági vezetők
- 9- R. szektorban és második gazdaságban is dolgozó nagy jövedelmet szerző értelmiségiek, szakmunkások
- 10-R. szektorban és a második gazdaságban is dolgozó közepes jövedelmet elérők

Forrás: Andorka, 1997, p.184.

Mindkét szerző kiemelte azt, hogy az a piaci szektor szerep fog megnőni és az államié csökken.

A rendszerváltás hatására gyors polarizáció indult meg a társadalomban, illetve új társadalmi kategóriák jöttek létre. A rendszerváltás utáni Magyarországon fellelhető rétegekkel kapcsolatban Bóhm Antal (1998) végzett átfogó elemzést. Az általa megkülönböztetett hat társadalmi csoport a következő: munkásosztály, parasztok, értelmiség, középrétegek, vállalkozók és az új elit.

A következőkben rövid jellemzését adjuk az említett társadalmi kategóriáknak.

Munkásosztály:

A XIX. században az iparban dolgozó munkások száma rohamosan emelkedett egészen az első világháborúig. A gazdasági világválság után kezdődött meg egy újabb növekedés, amelynek a második világháború vetett véget. Az 1920-tól 1940 is terjedő időszakban létszámuk megkétszereződött (1920: 465 ezer, 1943: 1 millió). A szocializmus idején kitüntetett szerepet jutott ennek a társadalmi csoportnak. A rendszer ideológiája szerint a munkásság, mint egységes, öntudatos osztály volt. Az egység megteremtése érdekében hozták létre a Magyar Dolgozók Pártját 1948-ban. A munkáshierarchia csúcsán álltak a nagyüzemekben dolgozók. Emellett kitüntetett szerep jutott a bányászoknak és a kohászoknak is. A munkásszülőktől való származás nagy előnyt jelentett például egyetemi felvételikor. A rendszerváltás különösen a szakképzetlen munkásoknak nem kedvezett. Megjelent a nyílt munkanélküliség, amely kezdetben főleg a nehéziparban dolgozókat érintette. Bóhm (1998) szerint négy lehetséges út állt a munkások előtt. Egyrészt tehát tömegesen veszítették el munkahelyeiket, másrészt különböző „túlélési stratégiákat” alakíthattak ki, amelyek leginkább abban nyilvánultak meg, hogy olyan helyekre költöztek, ahol munka akadt. Harmadrészt vendégmunkásként külföldre mehettek és végül egy szűk réteg vállalkozó, részben kényszervállalkozó lett.

Parasztág:

A parasztságot úgy lehet meghatározni, mint saját földtulajdonú, fölművelők csoportja, akik saját termelési eszközeikkel önellátásra és piacra termelnek. 1959-63-ig végbement Magyarországon a mezőgazdaság teljekörű kollektivizálása, amely a rendszerváltásig érvényben volt. Jelenleg az agrárnépesség aránya 8 %. Ez annak a következménye, hogy a 90-es évek eleje óta ez a réteg folyamatosan felbomlott. Ez a folyamat törvényszerű, mert a gazdasági fejlettség egy bizonyos fokán az agrárnépesség arány csak néhány százalék körül van. A 90-es évek eleje óta tartó folyamat a parasztság erőteljes differenciálódása. A korábbi termelőszövetkezetek

felbomlása miatt nagyarányú munkanélküliség alakult ki. Jelenleg alapvetően vagy piacra, vagy önellátásra termelnek.

Értelmiség:

Az értelmiség sajátos szerepet tölt be minden társadalomban. Általában nagy viták vannak arról, hogy vajon mennyiben kell részt vennie a társadalom irányításában, azaz mennyire legyen politikus, vagy maradjon meg elsősorban szakemberként. Kelet-Európában egy sajátos történelmi örökség folytán az értelmiség mindig is tevékenyen részt vett a politizálásban. A politikai vezetés célja sokszor az volt, hogy minél inkább megnyerje magának ezt a réteget. Az értelmiség előtt két lehetőség állt: kiszolgálni a hatalmat vagy ellenszegülni. 1949 és 1990 között a számuk Magyarországon meghétszereződött. A rendszerváltáskor politikai aktivitásuk fokozódott, ezért sokan állítják, hogy magát a rendszerváltás ők vitték végbe. Később a pártharcok és az ellenségeskedés miatt sokan kiábrándultak a politikából. Jelenleg több lehetséges út áll előttük. Sokan tanulnak meg 30-as éveikben is, számukra a tanulás, mint főhivatás jelenik meg. Sajnos őket is elérte a munkanélküliség, a kilencvenes évek végén a Fővárosi Munkaügyi Központ ügyfélszolgálati irodájának adatai alapján duplájára nőtt a számuk a 90-es évek elejéhez képest. A meglévő munkahelyekért éles verseny folyik. Az egyetemekre/főiskolákra való könnyebb bejutás megnövelte a diplomával rendelkezők arányát egy adott korosztályon belül.

Középrétegek:

Magának a kifejezésnek a használata problematikus. Giddens (1997) szerint a fehérgalléros vagy ennél alacsonyabb szintű vezetői állásban dolgozók tartoznak ebbe a társadalmi kategóriába. Az értelmiségnél tágabb kategória, mert az értelmiségi szakmákban dolgozókat illetve a nem értelmiségi szakmákban tevékenykedőket is magában foglalja. Hétköznapi értelemben sokszor a polgárságot értik a kifejezés alatt. Magyarországon a középrétegek két forrásból táplálkoztak. Egyrészt a középnemesség felbomlásának eredményeképpen kialakult az úri-nemzeti középosztály (ebből alakult ki a mai nemzeti-konzervatív illetve a radikális jobboldal egy része), másrészt a polgári középosztály a Németországból illetve Ausztriából áttelepült iparosok, kereskedők, értelmiségek. A szocializmus idején a hivatalos ideológiától eltérő mentalitást minősítették kispolgárinak. A 60-as évektől az számított kispolgárnak, aki a második gazdaságban dolgozott. A rendszerváltás utáni évektől az aktív keresők 30 %-a tartozik ehhez a réteghez. A jelenlegi középrétegek egy része a régi középosztályi családok leszármazottjaiból, a szocializmusban kialakult kispolgárokból, illetve a rendszerváltás után megjelent vállalkozókból áll.

Vállalkozók:

A vállalkozói réteg megjelenése Magyarországon a rendszerváltásra tehető. A vállalkozók egy része a szocializmus kisárutermelőiből került ebbe a társadalmi rétegbe, másik részük a munkásság szakképzett rétegeiből. Sokan vannak az úgynevezett kényszervállalkozók, akik a fenyegető munkanélküliség miatt próbáltak vállalkozóként szerencsét. Magyarországon 1995-ben 1.5 millió vállalkozó volt, ez a nyugati országokhoz képest kétszer több. Ennek oka az, hogy sokan nálunk másodállásban végzik ezt a tevékenységet illetve kihívásként érzik a vállalkozást és ezért csinálják.

Új elit:

Andorka (1997) szerint ez a társadalmi kategória „a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú csoport”⁶ -ot takarja. Az államszocializmus nómenklatúra elitjét a politikai felsővezetők, a kinevezett középvezetők, illetve a népi származású elsőgenerációs értelmiség alkotta. A jelenlegi társadalom elit rétege több csoportból áll. Beszélhetünk az úgynevezett politikai elitről (ennek egy része a régi emberekből áll) a gazdasági (ezeknek egy része az államszocializmus idején a politikai elithez tartozott) illetve a kulturális elitről.

▪ **Társadalmi mobilitás**

Társadalmi mobilitás alatt az egyén vagy család társadalmi helyzetének megváltozását értjük. Ez a helyzetváltoztatás történhet lefelé vagy fölfelé. Mindkét esetben *vertikális mobilitásról* van szó. Lehet azonban valaki mobil anélkül, hogy társadalmi pozíciója (amelyet mérhetünk az iskolai végzettséggel, jövedelemmel stb.) megváltozna. Ez történhet akkor, ha valakinek esetleg a foglalkozása megváltozik anélkül, hogy a társadalmi helyzetében változás állna be. Ebben az esetben *horizontális mobilitásról* beszélünk. Meg kell különböztetni továbbá *intergenerációs és intragenerációs mobilitást*. Az előbbi esetén a szülőkhöz képest változik meg valakinek a társadalmi helyzete, az utóbbiban valakinek saját életpályája során következik be a társadalmi pozícióját érintő változás. Egy adott személy társadalmi helyzete megváltozhat akkor is, ha házasságot köt, az ilyen típusú mobilitást hívjuk *házassági mobilitásnak*.

Ha egy társadalomban a különböző rétegekből származók mobilitási esélyi hasonlóak, akkor *nyitott társadalomról* beszélhetünk, ellenkező esetben *zártról*.

⁶ Andorka, 1997, p.154.

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG, SZEGÉNYSÉG

„Isten segítségével hamarosan közel leszünk ahhoz a naphoz, amikor a szegénységet eltöröljük e nemzet életéből.”

(Herbert Hoover)

Amikor Charles Booth⁷1889-ben azt állította, hogy London lakosságának egyharmada él szegénységben, mindenki meghökkent, sőt Anglia politikai vezetői tiltakoztak és értetlenkedtek. Nem tudták felfogni azt, hogy hogyan lehetséges, hogy ekkor mértékű a szegénység egy olyan ország fővárosában, amely abban az időben a világ egyik leggazdagabb országának számított.

Valamilyen szintű társadalmi egyenlőtlenség minden országban van, a kérdés csak az, hogy ez társul-e nagy mértékű szegénységgel vagy sem. Ezért nem is csoda, hogy a szociológusokat, szociálpolitikusokat régóta izgató kérdés, hogy mekkora az egyenlőtlenség/szegénység mértéke egy adott országban, mi ennek az oka és nem utolsó sorban az, hogy mit lehetne tenni ellene. Különböző felfogások élnek azzal kapcsolatban, hogy meg lehet, illetve meg kell-e egyáltalán szüntetni.

A következőkben először néhány alapfogalmat tisztázunk a témával kapcsolatban, majd megnézzük, hogy hogyan lehet kiszámítani, hogy mekkora a szegénység mértéke egy adott országban. Ezután ismertetünk néhány, a témával kapcsolatos elméleti kérdést, végül megnézzük, hogy hogyan alakul a szegénység kiterjedtsége és mértéke Magyarországon.

▪ ***A szegénységgel, egyenlőtlenséggel kapcsolatos alapfogalmak:***

Mit értünk *társadalmi egyenlőtlenség* alatt?

Andorka⁸ meghatározása alapján társadalmi egyenlőtlenségen azt értjük, „hogy az egyének és családok, valamint a különféle ismérvek alapján definiált társadalmi kategóriák helyzete a társadalomban nagy különbségeket mutat.” Ez a meghatározás gyakorlatilag nem más, mint a társadalmi pozíciók közti egyenlőtlenség. Ezen kívül érdemes szót ejteni az úgynevezett *esélyegyenlőségről*, amely azzal kapcsolatos, hogy a különböző társadalmi rétegből származó embereknek milyenek az esélyei más társadalmi pozícióba kerülni.

Sok esetben nem a teljes egyenlőség megteremtése a cél, hanem az, hogy az egyenlőtlenségek *méltányosak, illetve igazságosak* legyenek.

⁷ Idézi Ferge, 1998.

⁸ Andorka, 1997. p. 120.

Méltányosak akkor az egyenlőtlenségek, ha abból fakadnak, hogy a társadalom tagjai nem egyenlő mértékben járulnak hozzá a közjóhoz, ezáltal nem lehetséges az sem, hogy azonos jövedelemre, jutalomra tegyenek szert.

Az igazságosság fogalmának megértése már bonyolultabb. Képzeljünk el egy olyan helyzetet, hogy senki nem tudja még a társadalomban, hogy szegény lesz-e vagy sem. Mindenki tiszta lappal indul. Ebben a szituációban a tagok megállapodnak, hogy mekkora az egyenlőtlenségnek az a mértéke, amelyet még mindenki el tudna fogadni. Ekkora mértékű egyenlőtlenségről lehet azt mondani, hogy igazságos.

Szegénység alatt általában a jövedelmi szegénységet és ennek következményeit értik. Emellett használatos még a *depriváció* kifejezés. Ferge Zsuzsa (1998) utal rá, hogy a „privatio” azt jelenti, hogy valami rossztól szabadulunk meg. A depriváció ennek alapján a jótól való megfosztottságra utal. Érthetjük alatta azt is, hogy valakit a szeretettől fosztanak meg, azt nélkülözi. Általában azt jelenti, hogy az egyén nélkülöz valamit „ami az adott társadalomban a nagy többségnek rendelkezésére áll, vagy amit az adott társadalomban mindenki számára kívánatos, elérendő minimumnak tartanak.”⁹ A magyar szociológiai használatban ennek a fogalomnak a szinonimája a *hátrányos helyzet*.

Peter Townsend használja az *objektív relatív deprivációt*. Ez azt jelenti, hogy az adott család vagy egyén ténylegesen (objektíve) nincsen ellátva azon fizikai javakkal, amelyekkel a társadalom nagy többsége rendelkezik (relatív), nem tudnak olyan tevékenységekben részt venni, amelyben a nagy többség igen.

Sokat emlegetett kifejezés a *létminimum*. Booth nevéhez köthető, aki azt gondolta, hogy meg lehet határozni egy létminimumot, amely minden országban hasonló, és aki ezt a szintet nem éri el, azt lehet szegénynek tekinteni. Szerinte létminimum alatt az az ember él, aki hiányt szenved az alapvetően szükséges javakból, nem jut elegendő táplálékhoz és hajlékhoz, ezért képtelen fizikailag megfelelően funkcionálni. A létminimumot többféleképpen szokás meghatározni. Például ki lehet számolni, hogy különböző összetételű családoknak mennyi pénzre van szüksége ahhoz, hogy táplálkozásuk minimális szinten megoldott legyen, és ezt az összeget szorozzák hárommal. Az a megfontolás áll e mögött, hogy az élelmiszerre fordított kiadások nem tehetnek ki többet, mint az összkidadások egyharmada.

Még két fogalmat kell tisztáznunk: az abszolút és relatív szegénység közti különbséget. Az abszolút szegénység az előbb említett létminimumhoz kapcsolódik. Azt értjük alatta, hogy valaki a létminimumban megállapított szegénységi küszöb alatt él.

⁹ Andorka, 1997. p. 121.

A relatív szegénység ezzel szemben magában foglalja azt, hogy az egyes társadalmi rétegek között milyen különbségek vannak. Relatív szegénység esetén a szegénységi küszöböt például az átlagjövedelem 40, 50 vagy 60 %-ánál húzzák meg. Azt értjük tehát a kifejezés alatt, hogy adott egyén vagy család lemarad a társadalom átlagos viszonyához képest, azaz jövedelme nem haladja meg például az átlagjövedelem 40 %-ában megállapított szegénységi küszöböt.

▪ **Mérési módszerek a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára**

A szegénység mérésének alapvetően négy módszere van. Az egyik a *háztartásjövedelem felvétel*. A KSH 1963-tól 1987-ig ötévente végzett ilyen jellegű vizsgálatot. A felmérés során megkérdezték a mintába kerülő háztartásokat az előző évi bevételeikről illetve kiadásairól. Egy másik jelentős vizsgálat az 1981-82-es rétegződés vizsgálat volt, amelynek során az adott háztartás tagjainak életmódjára illetve életkörülményire kérdeztek rá.

A következő lehetséges mérési módszer a *háztartáspanel-felvétel*. A TÁRKI és a BKÁE 1992-től kezdve végez ilyen vizsgálatot, melynek során ugyanazokat a háztartásokat keresik fel minden évben. A vizsgálat módszere lehetővé teszi, hogy a háztartások helyzetében történő változásokat nyomon kövessük.

A harmadik lehetséges módszer a már említett *létfőminimum számítás*.

Végül pedig meg kell említenünk az úgynevezett *jövedelmi decilisek* számítását. Ennél a módszernél a háztartásokat jövedelmük alapján sorba rendezzük, majd 10 csoportra bontjuk. Ezután megnézzük, hogy az egyes csoportok (decilisek) az összes jövedelemből mennyit kaptak. Lehetséges az is, hogy a legalsó és legfelső jövedelmi csoportot hasonlítják össze, így lehetővé válik a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata.

▪ **A társadalmi egyenlőtlenségekkel illetve szegénységgel kapcsolatos elméletek**

Az elméletek sorában kétfajta koncepciót tárgyalunk meg. Az első típusba azok az elméletek tartoznak, amelyek az elfogadható egyenlőtlenség mértékével kapcsolatosak, a második csoportba azok, amelyek azt feszegetik, hogy mi az egyenlőtlenség/szegénység oka.

Az egyenlőtlenség mértékével kapcsolatos nézetek:

A szociáldarwinizmus szerint az egyenlőtlenség szükségszerű. Az elmélet képviselői szerint a társadalomban egy természetes szelekciós folyamat működik, amelynek során az életképtelen, munkára és önfenntartásra képtelen emberek elvesznek. A szociáldarwinisták szerint nincsen szükség a szegények támogatására, mert „kihullásuk a társadalomból” az előbb említett természetes kiválasztódási folyamat része.

Mások szerint (J. S. Mill, XIX. századi közgazdász és társadalomfilozófus) az egyenlőtlenség csak addig fogadható el, amíg a mértéke nem haladja meg azt, ami ahhoz kell, hogy a társadalom tagjait nagyobb teljesítményre ösztönözze. Ha eddig a határig terjed és a mértéke és a társadalomnak nyújtott szolgáltatások közti különbséget tükrözi, addig normális jelenségnek tekinthető.

A harmadik álláspont alapján semmiféle társadalmi egyenlőtlenség nem fogadható el (Marx-Engels).

A szegénység/egyenlőtlenség okaival kapcsolatos elképzelések:

Vannak olyan vélemények, hogy a szegénység okát a gazdasági-társadalmi rendszer jellegében kell keresni, mások szerint ennek megléte teljes mértékben az egyénektől függ. A 60-as években az USA-ban voltak olyan elképzelések, hogy a fekete gyerekek intelligenciája alacsonyabb, mint a fehéreké, ezért nem tudnak megfelelően teljesíteni az iskolában.. Ennek következtében nem tudnak felnőtt korukban megfelelő állásokat betölteni és elszegényednek. Sokan úgy gondolják, hogy a szegénység oka az egyén rossz testi-lelki állapota. Aki krónikus beteg, az nem tudja ellátni magát és családját, ennek következtében elszegényedik. Mások amellet érvelnek, hogy a szegénység életciklus-jelenség. Azaz, az ember életének vannak olyan periódusai, amikor nagyobb eséllyel szegényedik el. Például egy család az első gyermek megszületésekor kerülhet nehezebb anyagi helyzetbe.

▪ ***Szegénység, egyenlőtlenség Magyarországon:***

A szegénység alakulása a rendszerváltásig:

A reálbérek Magyarországon 1978-ig nőttek. Az 1968-as gazdasági reformnak köszönhetően a lakosság jövedelemkiegészítő tevékenysége a 80-as években már nemcsak a mezőgazdaságban nőtt, hanem az iparban is. Ez jelentősen hozzájárult a leghátrányosabb helyzetű rétegek jövedelmi helyzetének javulásához. Amíg a mezőgazdasági kistermelésben főleg a társadalom periférikus rétegei vettek részt, addig az ipari második gazdaságban főleg a tehetősebb rétegek. A létminimum alatt élők aránya a 80-as évek elejétől nőtt a vizsgált periódusban.

A 80-as évek végére a szegénység már nem elsősorban a falvakban, hanem a városokban koncentráldott. A szegénység áttevődött a mezőgazdasági népességről a szakképzetlen munkásokra 1960 és 1990 között. Főleg a gyermekek voltak érintve a 80-as évek végén.

Rendszerváltás utáni helyzet:

1990-től 1995-ig a jövedelmi egyenlőtlenségek nőttek. A leggazdagabb rétegek jövedelemből való részesedése nőtt, a legszegényebbeké csökkent. 1995-ben lényeges változás volt az, hogy a legfelső rétegek jövedelemből való részesedése tovább nőtt, viszont a legszegényebb részesedése nem csökkent. Új jelenséggé kell megemlíteni, azt, hogy a középső decilisek összjövedelemből való részesedése jelentősen csökkent, azaz a középrétegek szegényedtek el.

Jelenleg négyféle szegénységi csoport van Magyarországon.

A „hagyományos szegények” közé tartoznak azok, akik már a szocializmus idején is szegénynek számítottak. Ide sorolhatjuk a mezőgazdasági fizikai dolgozókat, illetve a szakképzetlen munkásokat. Az alacsony iskolai végzettség és a kistelepüléseken lakás növeli az elszegényedés kockázatát.

Az úgynevezett „új szegények” a rendszerváltás után jelentek meg. Ide sorolhatjuk a munkanélkülieket, az özvegyi nyugdíjasokat, a rokkantnyugdíjban részesülőket, a háztartásbelieket.

A harmadik csoportba a gyerekek tartoznak. Már a szocializmus idején is megfigyelhettük azt a tényt, hogy leginkább a kisgyermekes családok szegényedtek el. Ez a tendencia azóta is tovább tart.

Végül a roma etnikumhoz tartozó népességet kell megemlíteni, akiknek a szegénységi kockázata az átlagnál nagyobb.

A legfrissebb adatok alapján 1998/99-ben a teljes népességben a legfelső jövedelmi decilis részesedése az összjövedelemből 23.8% volt. A legalsó (legszegényebb) decilis 3.6%-ot kapott az összjövedelemből. A legfelső és legalsó jövedelmi átlagos jövedelmeinek aránya a teljes népességben 6.7 volt. 1998/99-ben a szegények jövedelme 27.6 %-kal maradt el az átlagjövedelem felében megállapított szegénységi küszöbtől (ez az úgynevezett szegénységi rés-arány). Ez a rendszerváltás óta csökkenő tendenciát mutat. Továbbra is igaz az, hogy a háztartásfő iskolai végzettsége, etnikai hovatartozása és életkora (minél fiatalabb annál rosszabb) meghatározó a szegénységi kockázatot tekintve.

„Senki sem lehet szabad,
aki a szenvedélyek rabja.”

(Püthagorasz)

A *deviancia* szó eredetileg eltérést, különbözőséget jelent. Bár ez a viselkedésforma minden korban és társadalomban megtalálható, minden korban és társadalomban mást és mást jelent maga a kifejezés.

Ahogy arra Girán (1998) utal, a premodern kultúrában a devianciát a „más törzshöz való tartozás” jelentette. A gyarmatosítás korában az a felfogás élt, hogy a bennszülöttek a vadak, a deviánsok, akik félúton vannak ember és állat között fejlődésüket tekintve. A humanizmus megjelenésével a 19. század második felétől terjedt el az a nézet, hogy minden ember bőrszínétől, antropológiai sajátosságaitól, életmódjától függetlenül ugyanazokkal a jellemzőkkel rendelkezik. A keresztény kultúrkör értékrendszere szerint bizonyos teremtmények, bár emberi formát öltenek, nem emberek, lelküket megszállta a gonosz, ördögiek, deviánsok.

A deviancia szó napjainkban is eltérést jelent, de a viszonyítási alap, azaz hogy mitől való eltérés a deviancia, megváltozott. Jelenleg az aktuálisan érvényes jogi és erkölcsi normáktól való eltérésként értelmezhető ez a magatartásforma.

Az első deviancia-vizsgálatok a 19. század végén történtek és a deviáns viselkedés okainak feltárására irányultak.

A deviáns viselkedésformák alatt általában öt magatartástípust értenek: az öngyilkosságot, az alkoholizmust, a bűnözést, a kábítószer fogyasztást és a mentális betegségeket. Giddens (1997) felhívja a figyelmet arra, hogy ehhez a viselkedésformához sorolják esetenként a prostitúciót, és a homoszexualitást is.

▪ Devianciaelméletek

A devianciaelméletek sorában három elképzelést tárgyalunk: a biológiai alapú, a pszichológiai és a szociológiai elméleteket.

A *biológiai elméletek* szerint a deviancia és az egyén genetikai adottságai, fiziológiai jellemzői között szoros összefüggés van. C. Lombroso olasz orvos rabokat vizsgálva megállapította, hogy a koponyaalkat és a bűnözés között szoros kapcsolat van. Elképzelése szerint a bűnözők jobban hasonlítanak az emberszabású majmokra, mint a civilizált emberekre.

Egy másik elgondolás alapján az erőszakos bűnözés és a kromoszómák között figyelhető meg kapcsolat: az XYY kromoszóma gyakoribb a bűnöző hajlamú embereke között, mint az átlag népességben.

Kutatók ugyancsak vizsgálták az alkoholizmus genetikai és biológiai tényezőit és megállapították, hogy a szeszesital kedvelésének illetve elutasításának valamint az alkohol szerkezeti lebontásának lehetnek biológiai alapjai.

A *pszichológiai elméletek* sorában kell megemlíteni az úgynevezett „frusztráció-agresszió” hipotézist. A frusztráció akadályozottságot jelent és arra utal, hogyha az adott egyén akadályoztatva van céljai elérésében, akkor agresszív viselkedést produkálhat. Az agresszió irányulhat más személyek (pl. emberölés) vagy önmagunk ellen (öngyilkosság).

Érdekes elméletet alkotott a pszichoanalízis az alkoholizmussal kapcsolatban. Az elmélet szerint az orális dependenciában (vagyis az anyamellől való függésben) kell keresni az alkoholizmus okát. A lerészegedés hátterében az a törekvés áll, hogy a részeg felnőttel magatehetetlen gyerekként bánjanak.

A *szociológiai elméletek* közül először az anómia elméletet tárgyaljuk.

Az anómia fogalmát Durkheim (1986) vezette be a szociológiai gondolkodásba. Az anómia¹⁰ szabályozatlanságot, törvénynélküliséget jelent. Durkheim szerint a devianciák szoros kapcsolatot mutatnak az adott társadalom szabályozatlan, azaz anómikus állapotával. Anómikus állapotban a társadalom dezintegrált, a tagok között nincsen szoros kapcsolat.

A szerző egy adott társadalom integráltságával kapcsolatban két meghatározást vezetett be: mechanikus illetve organikus szolidaritást. A törzsi társadalmakra jellemző integrációs forma a mechanikus szolidaritás, ami arra utal, hogy a munkamegosztás alacsony foka miatt mindenki hasonló munkát végez. Az organikus szolidaritás a modern társadalmakra jellemző formáció, amelyet az előbbivel szembeni differenciált munkamegosztásból fakadó nagyfokú egymásrautaltság jellemez.

Robert K. Merton fejlesztette tovább Durkheim anómia fogalmát. Abból indult ki elemzésében, hogy egy társadalomban vannak társadalmilag kitűzött célok, és vannak a célok megvalósításához legális eszközök. Ha a társadalomban az adott eszközök nem alkalmasak a célok elérésére, anómia keletkezik. Az emberek szerinte öt magatartás közül választhatnak. Azokat, akik elfogadják mind a célokat, mind a legális eszközöket Merton konformistának nevezi. Azok, akik elfogadják ugyan a társadalmilag kitűzött célokat, de azokat illegális eszközökkel

¹⁰ A szó eredete a 'nomosz', azaz 'törvény' szó, az anómia maga törvény nélküli állapotot jelent.

akarják elérni, újtónak nevezi (pl. bűnözők). A harmadik típusú viselkedés akkor áll elő, ha az emberek elutasítják ugyan a célokat, de az eszközöket nem; ez a ritualista viselkedés. Negyedik esetben mind a célokat, mind az eszközöket elutasítva lázadókról beszélhetünk. Végül, ha mindkettőt elutasítva valaki a társadalomból való kivonulás mellett dönt, akkor visszahúzódókról van szó (bizonyos vallásos csoportok).

Az 1960-as évek szociológiai gondolkodásában jelent meg a minősítés elmélet. A koncepció szerint nem az egyénen, hanem a társadalom válaszreakcióján múlik, hogy mi számít deviáns viselkedésnek, azaz az adott egyén a társadalom tagjai által minősül deviánsnak. A folyamat, amelynek során az illetőt deviánsnak titulálják a stigmatizáció vagy megbélyegzés. Goffmann (1981) a deviáns „karrier” két szakaszát különbözteti meg, nevezetesen az elsődleges illetve másodlagos deviációt. Az előbbi arra a szakaszra utal, amikor az egyén először szembesül azzal, hogy mások deviánsnak minősítik, az utóbbi pedig azt a periódust jelöli, amikor az egyén elfogadva a ráakasztott címkét annak megfelelően kezd viselkedni.

A szociológiai elméletek sorában meg kell említeni az úgynevezett kulturális elméleteket. Ezen elméletek kiindulópontjában az a tétel áll, hogy minden társadalomban kulturális értékek és normák szabályozzák a tagok viselkedését, mely normák és értékek társadalmanként különbözőek. Ahogyan arra Andorka (1997) is utal, elképzelhető, hogy az adott kultúra hallgatólagosan vagy nyíltan támogat bizonyos devianciákat. Erre példaként említi, hogy a Közel Keleten elfogadott a hasis használata, illetve, hogy magyar példát is említsünk, az alkohol használata sok esetben (vendégség, ballagás) szinte kötelező. Azokban a társadalmakban gyakoribbak az egyes deviáns viselkedésformák, amelyekben azt engedélyezik, elfogadják, illetve kevésbé szigorúan szabályozzák.

Végül meg kell említenünk, hogy vannak olyan úgynevezett „szocializációs elméletek” a szociológián belül, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a gyermekkori szocializáció zavaraiiban kell keresni a deviancia okát (Bagdy, 1995).

▪ **Különböző deviáns viselkedésformák rövid áttekintése**

Az *öngyilkosság* kultúrtörténetileg az antik civilizációban jelent meg először. A kereszténység idején vált morális kérdéssé, hiszen az egyház nem nézte jó szemmel. Tömeges méreteket e jelenség a XVIII. században öltött, ekkor kezdtek el tudományos igénnyel foglalkozni vele. Durkheim 1897-ben írta meg *Az Öngyilkosság* című tanulmányát, amely sok szempontból a szociológia egyik alapművének tekinthető. Definíciója szerint minden olyan haláleset öngyilkosságnak tekinthető, amelyet az áldozat tudatosan követett el, közvetlenül vagy közvetve akár pozitív, akár negatív cselekedettel. Az öngyilkosságot a szerző társadalmi jelenségnek

tekintette és társadalmi tényezőkkel magyarázta. Három főbb öngyilkossági típust különböztetett meg: egoista, anómias, és altruista öngyilkosságot.

Egoista öngyilkosságról akkor beszélhetünk, ha a társadalmi integráció foka alacsony, az egyéni tudatot „nem fedi le” a kollektív tudat így az egyén gyengén kötődik a társadalomhoz, az életével maga rendelkezik. Anómikus öngyilkosság esetén a társadalomban korábban uralkodó normák, erkölcsi szabályok már nem képesek funkciójukat betölteni, a társadalmi életet a normavesztettség, a kontrol hiánya jellemzi. Az altruista öngyilkosság az egoista ellentéte. Jellegzetesen olyan társadalomban alakul ki, amelyben a társadalmi tudat uralkodik az egyéni tudaton, a társadalom rátelepszik az egyénre, az individuum nem létezik önmagában. Ilyen körülmények között az egyén annyira feloldódik a társadalomban, hogy ha az megköveteli tőle, kész érte meghalni is akár (pld. öngyilkos merénylők, vallási fanatizmus miatt bekövetkezett öngyilkosság a hit jegyében stb.).

Durkheim három dimenzióon keresztül vizsgálja az öngyilkosság okait: vallás, család és politikai élet.

A vallás esetén kimutatta, hogy a protestánsok körében gyakoribb az öngyilkosság, mint a katolikusoknál, mert az előző nagyobb mozgásteret enged a tagok számára, mint az utóbbi, ezáltal az egyéni akar jobban érvényesülhet. A család vizsgálatánál kimutatta, hogy a nagyobb létszámú családokban a tagok közötti érintkezés sűrűbb, így az öngyilkosság ritkább, mert az egyén több szálal kötődik a többiekhez. A politika esetén kimutatta, hogy meghatározó társadalmi/politikai események alkalmával az öngyilkosságok száma csökken. Mindhárom tényező mögött a közösség integráltsága áll: minél integráltabb az adott közösség, annál ritkább az öngyilkosság.

Magyarországi helyzetkép:

Magyarország lakosságára hosszú időn keresztül nem volt jellemző az öngyilkosság. Az 1800-as években számos európai országban nőtt az öngyilkosok száma, ami hazánkat is elérte. A rendszerváltásig az öngyilkosságok tekintetében az előkelő első helyet foglaltuk el. Az elkövetők jelentős részét az időskorú, alacsony iskolai végzettségű, kistelepüléseken vagy tanyán élő férfiak alkotják. Bár sikeres öngyilkosságot főleg férfiak hajtanak végre, több a női elkövető. A fiatalok öngyilkossági aránya a 90-es években kezdett el aggasztóan emelkedni. Az öngyilkosságot elkövetők száma területi különbségeket is mutat: az ország dél-keleti részében magasabb, nyugat-dunántúli részében alacsonyabb. 2000-ben¹¹ a 100 ezer lakosra jutó öngyilkosságok száma 32.6 volt.

Az alkoholizmus:

¹¹ Forrás: Társadalmi Riport 2002.

Az alkoholfogyasztás az emberi társadalmak történetével egyidős múltra tekint vissza. Már az ókorban említés történik a borról, ami feltehetően az egyik legrégebben fogyasztott szeszesital. Az orvosi definíció szerint az az alkoholista, aki elveszette az ivás fellett a kontrollját, vagyis aki függő viszonyba került az alkohollal. Andorka Rudolf (1997) utal rá, hogy ez a meghatározás nem esik egybe a szociológiai definícióval, amely szerint az alkoholista olyan személy, akinek az életében az alkohol fogyasztása súlyos problémákat okoz (például nem tudja betölteni munkahelyi vagy családi feladatait). Az alkoholizmus elterjedtségét egy adott országban többféle módszerrel mérik. Az egyik az úgynevezett Jellinek-képlet, amely azon a feltételezésen alapszik, hogy a májzsugorodás okozta haláletet és az alkoholizmus között összefüggés van. A súlyos alkoholisták számát ennek alapján úgy kapjuk meg, hogy a májzsugorodás következtében meghaltak számát szorozzuk 144-gyel. Az adatgyűjtés másik forrása a fejenkénti alkoholfogyasztás. Ezt az eladott alkohol mennyisége alapján tartják nyilván, és tiszta alkoholra számítják át. Mindemellett fontos információforrás még a különböző egészségügyi intézmények adatbázisa az ott kezelt alkoholistákról.

Buda Béla hívja fel rá a figyelmet, hogy általában minden későbbi alkoholista alkalmi ivó kezdetben, majd rendszeres ivóvá válva 1-2 évtizeden át is akár „egyensúlyban marad” aztán nagyívó lesz. A magyar lakosság 1/3-a rendszeresen ivó, ugyancsak 1/3-a alkalmanként iszik, és a maradék pedig absztinens. Az alkoholisták egy része az úgynevezett dipszomán ivó, ami azt jelenti, hogy nagy lerészegedési fázisok vannak az életében, amikor nem tudja az ivást abbahagyni egy ideig. Másik részük napi rendszerességgel iszik, gyakran már reggelente.

A 80-as években az abszolút alkoholban számított fogyasztásban az ötödik helyen álltunk. Az ötvenes években Magyarország borfogyasztó országnak számított, ami a tradicionális bortermeléssel és az étkezési kultúrával magyarázható. Az ötvenes évek végén az alkoholfogyasztási szokások jelentősen megváltoztak: az addigi kizárólagos borfogyasztáshoz képest jelentősen megnőtt az égetett szeszesitalt fogyasztók aránya. Ez a tendencia egészen a 80-as évekig volt jellemző, amikor is a sörfogyasztás emelkedésének mértéke lelassult, a borfogyasztás tovább csökkent, nőtt viszont az égett szeszesital fogyasztásának mértéke.

1999-ben¹² az egy főre jutó sörfogyasztás 69 liter, a borfogyasztás 31 liter és az égetett szeszesital fogyasztás 3.1 liter volt. Az egy főre jutó össze szeszesital fogyasztás égett szeszben kifejezve 10.1 liter volt, mely adattal az európai országok között a 4-5. helyen állunk.

Kábítószerelés:

A kábítószer fogyasztásának kialakulását 5 tényező befolyásolja (Takács, 1998): kapcsolati zavarok megléte, elidegenedés a családtagoktól, barátoktól, kudarcézés, a családi illetve

¹² Forrás: Társadalmi Riport 2002.

társadalmi értékekkel való azonosulás hiánya és végül a társtalanság, magány érzése. A kábítószer fogyasztására utaló jeleket a következő négy csoportba oszthatjuk: pszichés tünetek (feledékenység, fáradtság, idegesség, túlérzékenység stb.), testi tünetek (beesett arc, elszíneződött bőr, orrfolyás, étvágytalanság stb.), magatartásbeli változások (érdeklődés csökkenése, családi kapcsolati zavarok, zárkózottság stb.) illetve különböző jellegzetes eszközök (ezüst papírdarabkák, megégetett kiskanál, citrompótló stb.). A kábítószer fogyasztása során hosszabb-rövidebb idő alatt kialakul a pszichés illetve a testi függés. Az előbbi azt jelenti, hogy az illető sóvárog a szer után illetve azután az érzés után amit a szer fogyasztása jelent. A testi függés esetén kialakul tolerancia a szerrel szemben, amit a fokozott fogyasztással lehet csökkenteni, illetve fogyasztás szüneteltetése esetén megvonási tünetek jelentkeznek. Általában a testi és lelki függés együtt jár, bár a lelki gyorsabban alakul ki.

A kábítószereket hatóanyaguk alapján öt nagy csoportba oszthatjuk. Az úgynevezett *ópiátok* közé tartozik az ópium és a heroin. Az ópium a mákfej tejszerű anyaga melynek hatóanyaga a morfium. Fájdalomcsillapításra használják. A heroin por alakú morfiumszármazék, melyet vegyi úton állítanak elő. Szaga az ecetére emlékeztet. Por alakjában beszippantják, ekkor az orr nyálkahártyáján keresztül jut be a vérbe, vagy intravénásan adagolják. A heroin fogyasztása során rövid időn belül kialakul a pszichés illetve testi függés.

A drogok második csoportjába tartoznak a *stimulánsok*. Ide sorolható a kokain, a „crack”, illetve az amfetamin. A kokain a kokacserje leveleiből nyert kivonat. A leveleket vízzel és mésszel összegyúrva állítják elő az anyagot. A dél-amerikai indiánok a jó hangulat elérésre, illetve az éhségérzet csökkentésére használták. A „crack” kokainszármazék, annak egy további feldolgozása. Az amfetaminok közé tartozik a Speed és az Ecstasy.

A harmadik csoportot a *hallucinogének* képezik: az LSD és a meszkalin. Az LSD alapanyagát egy gabonán élősködő gombaféleség termeli.

A negyedik csoportba- *cannabisok* közé- a marihuána és a hasis tartozik. A hasis az indiai kender virágjából származó gyanta. A marihuána a száraz levélcsúcsok illetve a virágok keveréke.

Végül az ötödik csoportba a *szerves oldószerek* tartoznak (különböző festékek, hígítók, ragasztók).

A drogfogyasztás hazai története négy fő szakaszra bontható:

1. A 60-as évek közepétől a 70-es évek elejéig: 1969-ben következett be az első droghalál. 1972-ben fűlelt le a rendőrség egy olyan drogos csoportot, amely egy Parkan nevű gyógyszert használt.

2. A 70-es évek közepétől a 80-as évek elejéig: A drogfogyasztók száma folyamatosan emelkedett. Elterjedt a szipózás illetve a gyógyszer alkohol kombinációja. 1873-ban létrejött a Toxikománia Elleni Munkacsoport mely prevenciós és felvilágosító munkát folytatott.

3. 1980-tól a rendszerváltásig terjedő időszak: Klasszikus kábítószeres megjelenése. Tranzit ország lettünk. Az első fontosabb publikációk, tudományos kutatások a drogfogyasztással kapcsolatosan. Rehabilitációs intézmények jönnek létre. Előtérbe kerül a megelőző és felvilágosító munka.

4. 1989-től váltunk cél-országgá. Nő a klasszikus kábítószeres aránya, illetve a diszko drogok fogyasztása. 1991-ben alakul meg a Kábítószerügyi Tárcaközi Bizottság. Létrejön a D.A.D.A. (drog, alkohol, dohányzás, AIDS elleni) program. Egyre több marihuána, hasis és LSD érkezett az országba, elsősorban a hazai drogturisták segítségével Hollandiából. Az „Európai vizsgálat a középiskolások alkohol- és egyéb drogfogyasztásáról, valamint dohányzásáról” című európai kutatás (ESPAD, 1999) adatai szerint elsősorban a tiltott szerek fogyasztása nőtt meg a 16 évesek körében. A felmérés alapján világossá vált, hogy a magyarországi első és másodéves középiskolások 28.8 %-a fogyasztott már legalább egyszer életében tiltott illetve legális szert. 1999-ben a marihuána elterjedtségét lehet megfigyelni a különböző drogok között. A felmérés tanúsága alapján a drog kipróbálása mögött elsősorban a kíváncsiság állt. Az összlakosságot vizsgáló 1996-os felmérés alapján (Takách, 1998), a magyar lakosság mintegy 5%-a fogyasztott már illegális drogot. A kábítószerfogyasztók 32%-a a 18-39 éves korosztályba tartozik. A 10-18 éves korosztályt figyelembe véve a fiúk 60, a lányok 40%-a fogyasztott már legális vagy illegális kábítószerrel e felmérés alapján.

Bűnözés:

Ez a típusú deviancia minden társadalomban és minden korban megtalálható (Girán, 1998). Fekete (idézi Girán, 1998) szerint bűnözés alatt olyan viselkedésformákat értünk, amelyek célja szükségletek kielégítése illetve konfliktusok feloldása. Ezeket a cselekedeteket a társadalom szankcionálja, mivel azok sértik az általánosan elfogadott értékeket és normákat. A szankciók hatékonysága abban rejlik, hogy azok képesek-e elrettenteni az embereket a bűntettek elkövetésétől. Hazánkban a 70-es évektől emelkedik a regisztrált bűncselekmények száma. A 10 ezer lakosra jutó elítéltek száma 1989-ben 76 volt, 2000-ben pedig 113¹³. 2002-ben

¹³ Forrás: Társadalmi Riport 2002.

Belügyminisztérium által elkészített bűnügyi térkép alapján¹⁴ a legtöbb bűncselekményt Budapest belvárosában illetve külső kerületeiben valamint a Balaton környékén követik el. A vagyon elleni bűncselekmények döntő hányadát Pest, Somogy, Szolnok, Tolna és Zala megyében követik el, míg az ország keleti felében ez ritkább. A verekedés és garázdaság azonban az ország keleti felében gyakoribb, mint a Dunántúlon. A bűnözés növekedésének hátterében minden bizonnyal az olyan okok állnak, mint a bűnelkövetés lehetőségeinek kiszélesedése, a társadalom polarizációja, illetve az esetlegesen fellelhető érték-, illetve normaválság.

Mentális betegségek:

A pszichiátriai gondozóintézetekben nyilvántartott, 10 ezer lakosra jutó betegek száma 2000-ben 130 volt. Ez jelentős mértékű növekedést jelent, hiszen 1989-ben 118 volt ez az adat¹⁵. Kopp Mária és Skrabski Árpád felmérése alapján (Andorka, 1997) 1988-ban a lakosság 16%-a súlyos, 18%-a kevésbé súlyos neurotikus. A neurotikus, depresszív emberek száma folyamatosan emelkedik Magyarországon, ami részben magyarázható azzal, hogy a magyarok pesszimizmusra hajlamosak. Az ilyen tüneteket produkálók között több a nő és az idősebb korú.

¹⁴ Forrás: Népszabadság, 2002. október 25.

¹⁵ Forrás: Társadalmi Ríport 2002.

A

CSALÁD

„A család az a színekkel, érintésekkel, ízekkel és szagokkal teli televíziókészülék, amelyet nem tudunk kikapcsolni, mivel elfelejtettük, hogy hol a kapcsoló.”

(David Cooper)

A család szociológiai aspektusból társadalmi intézmény. Ahogyan arra Andorka (1997) is utal, a társadalmi makrostruktúrák illetve az egyének közötti közvetítő kapocsként jelenik meg. A család azon kívül, hogy társadalmi intézmény, kiscsoport illetve elsődleges csoport. Kiscsoportsága abban áll, hogy tagjai kis kétszámúak, és személyesen ismerik egymást. Elsődleges csoport, mivel teljes személyiségünkkel veszünk részt benne, a többiek, illetve saját érdeklődésünk a másik személyre, mint egészre irányul (nem úgy mint például egy munkahelyen, ahol –elvileg-csak a személyiség egy része a fontos, és az a döntő, hogy ki hogyan végzi a munkáját). A családot többféleképpen fogalmazhatjuk meg. Kulcsár Kálmán¹⁶ szerint: „A család szociológiai értelemben olyan csoport, amely legszűkebben egy férfi és egy nő, illetve leszármazottjainak tartós együttélését jelenti. Ez az együttélés a férfi és a nő nemi kapcsolatán, illetőleg a leszármazottak vérségi kapcsolatán alapul ugyan, de tágabb, például gazdasági közösséget is jelent, más jellegű kötelek is erősítik, erkölcsi és jogi normák is szabályozzák, és jelentős szerepet tölt be az egyén a társadalom viszonyát alkotó legkülönbözőbb folyamatokban.”

A Magyarországon használatos *statisztikai családdefiníció* szerint a család a szülőket/vagy egyedülálló szülőt és a velük együtt élő nem házas gyereket/gyerekeket foglalja magában. Ez más néven *nukleáris családi háztartás*. *Kiterjesztett családi háztartásról* akkor beszélünk, ha a nukleáris családdhoz társul még egy családtag, például özvegy szülő, vagy nem házas testvér. *A több családmagból álló háztartások* tipikus példája több generáció együttélése oly módon, hogy a szülők és házas gyermekük annak családjával élnek együtt. *Monogám házasság* esetén a házastársaknak egy időben csak egy partnere van. *Poligámiáról* ezzel ellentétben akkor beszélünk, ha egy személynek több házastársa van egy időben. Ennek két típusa lehetséges. *Poligínia* esetén a férfiaknak megengedett a több házastárs egy időben, míg *poliandria* esetén a nőnek.

¹⁶ Kulcsár, 1969. p. 265-266.

▪ Megközelítések a családszociológiában

A családszociológiában a családdal kapcsolatosan három alapvető megközelítés ismert. Az *interakcionista irányzat* szerint a család állandóan változó jelenség. Az egyetlen tényező, amely stabil, a családtagok közti interakció, azaz kapcsolat. A család képes a konfliktusok ellenére is működni, az interakció tárgya nem más, mint a konfliktusok kialakítása és megoldása. Ezen irányzat legfontosabb képviselője Ernest W. Burgess¹⁷ szerint a család interakcióban álló személyek olyan egysége, akik érintkezésük során különböző szerepeket töltenek be, mint például férj, feleség, szülő, stb.

A *strukturalista-funkcionalista irányzat* a család társadalmi intézményszerű működését hangsúlyozza és annak funkcióit elemzi. Talcott Parsons, az irányzat egyik megalkotója szerint a családnak három fontos funkciója van: a gyermekek szocializációja, a társadalom reprodukciója illetve a tagok pszichés védelme. Az ehhez az irányzathoz tartozó különböző szerzők azonban nem egységesek abból a szempontból, hogy miben látják a családi funkciókat illetve vita dül arról is, hogy vajon a modern család képes-e még ellátni ezen feladatokat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a különböző nézőpontok összevetése után a családnak általában a következő funkciókat tulajdonítják: gazdasági, reprodukciós, szocializációs (melyről már részletesen volt szó az Egyén és társadalmiság c. részben) és érzelmi funkció. A reprodukciós funkcióval kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy ez a társadalom szempontjából nélkülözhetetlenül fontos, hiszen ez biztosítja tagjainak újratermelődését. Az állam ezt felismerve, különböző születésszabályozási módszerekkel beavatkozik a családok életébe, hol ösztönözve, hol visszafogva a gyermekvállalási kedvet. A családok gazdasági funkciója kettős: egyrészt a termést másrészt a fogyasztást jelent. A modern társadalmakban az utóbbi dimenziója a domináns, a modern család már nem termelési egység.

Végül a családot úgy is meg lehet közelíteni, mint *életciklusok sorozatát*¹⁸. Ez az irányzat azt hangsúlyozza, hogy a család állandóan fejlődésben van. Ennek alapján nyolc életszakaszt szoktak megkülönböztetni, és azt vizsgálják, hogy a család összetétele, a tagok életkora, gazdasági aktivitása hogyan változik a család élete során. Az életciklusok a következők: 1. az új házaspár családja 2. csecsemős gyerekes család 3. bölcsődés korú gyereket nevelők családja 4. óvodás gyereket nevelők családja 5. iskolás gyerek családja 6. felnövekvő gyermeket kibocsátó család 7. Magukra maradt de még aktív szülők családja 8. Magukra maradt, inaktív szülők családja.

▪ A családdal kapcsolatos speciális kérdések vizsgálata

Ebben a részben olyan problémákat tárgyalunk meg, mint a családfejlődés evolúcionista elmélete, a gyermekek családon belüli helyzetével, a párválasztással kapcsolatos elméletek, a

¹⁷ Forrás: Cseh-Szombathy, 1979.

¹⁸ Forrás: Cseh-Szombathy, 1979.

válással illetve a családon belüli erőszakkal kapcsolatos elképzelések illetve bemutatunk néhány- a családi élettel (házasságkötéssel, válással, együttéléssel)-kapcsolatos statisztikai adatot.

A családdal kapcsolatosan számos elmélet látott napvilágot, melyek sokszor egymásnak ellentmondóak, illetve melyeket az elmélet kialakítása után több kritika ért. Az egyik ilyen koncepció az, amely azt tételezi fel, hogy a különböző családtípusok „egymást szükségszerűen követik¹⁹”, azaz létezik egyfajta törvényszerűség. Ezen *evolúcionista koncepció* alapját az a gondolat képezi, hogy kezdetben nem szabályozták a családom belüli szexuális kapcsolatokat. Ennek eredményeképp az emberi történelem kezdetén csoportházasság volt. Ezt követően, a társadalmak fejlődésével a családi életet szabályozó normák kezdtek elterjedni, mígnem a fejlettség magasabb szintjén kialakult a monogámia. Ahogyan Andorka (1997) kifejti, nem arról van szó, hogy a csoportházasság a fejlődés egy bizonyos szintjének elérése után szükségszerűen monogámiába torkollik, hanem sokkal inkább arról, hogy különböző gazdasági, társadalmi és kulturális hatásoktól függ, hogy az adott társadalomban melyik típus lesz az uralkodó.

A családszociológia egyik sarkalatos kutatási témája az, hogy vajon hogyan változott meg a különböző történelmi korokban a *gyermekekkel kapcsolatos felfogás* és ennek kapcsán hogyan alakult családon belüli helyzetük (Aries, 1987). A gyerekeket egészen a XVII. századig kicsinyített felnőttként kezelték és azt gondolták, hogy miután megtanulnak beszélni, úgy kezelhetőek, mint a felnőttek. A XVIII. századtól a gyerekeket iskolába járatták és kialakult az a felfogás, hogy a gyermeknek tanulnia és érnie kell ahhoz, hogy teljes értékű felnőtté válhasson. Érdekes módon a XVIII. században alakult ki a gyerekszoba is azzal a gondolattal párhuzamosan, hogy a gyermek és a felnőtt szükségletei mások. Addig gyakorlatilag a gyerekek nem számítottak értékesnek önmagukban, aminek hátterében a magas gyermekhalandóság következményének elkönnyvelhető gyermekkel szembeni szülői érzelmi semlegesség állt.

A párválasztással kapcsolatos elképzelések:

A párválasztást a modern világban teljesen más elvek vezérik, mint régebben. Korábban sok esetben már a születésnél eldőlt ki kinek lesz a házastársa, illetve a szülők közti alku eredménye volt a frigy. Érzelmek helyett sok esetben gazdasági megfontolások domináltak. Tulajdonképpen ez az egyik oka, hogy ezek a kapcsolatok szilárdabbak voltak, hiszen a házastársak egymás gazdasági szövetségesei voltak semmint lelki társak. Manapság az ember érzelmi igényeinek

¹⁹ Andorka, 1997, p. 357.

kielégítését is várja partnerétől, és ha nem kapja meg, a kapcsolat felbonthatósága miatt, amit a válás intézménye lehetővé tesz, más partner után néz.

Jelenleg a párválasztást három szempont határozza meg: a partner elérhetősége, az egyenlőség (hasonlóság) és a kölcsönös vonzalom. Az elérhetőség vizsgálata során bebizonyosodott, hogy a fizikai közelség (egy utcában lakás) nagy szerepet játszik a fiatalok egymásra találásában. A hasonlóság (homogámia) azt jelenti, hogy az esetek nagy többségében az a kapcsolat a működőképes, ahol a felek hasonló társadalmi rétegből, kulturális közegekből jönnek. (A kölcsönös vonzalom, azt hiszem, nem szorul magyarázatra.)

A válással és családon belüli erőszakkal kapcsolatos elméletek:

E két jelenség együttes tárgyalását az indokolja, hogy mindkettő a család árnyoldalaira irányítja a figyelmet. Bár általában a családdal kapcsolatban mindenki annak pozitív aspektusaira asszociál, a szociológiai vizsgálódás nem kerülheti el a családi élettel kapcsolatos kedvezőtlen jelenségek körülményeit.

A válással kapcsolatosan érdemes megemlíteni, hogy a különböző kutatások arra fókuszálnak, hogy a válás több síkon zajlik (Telkes-Bognár, 1986). A válásnak van jogi, érzelmi, gazdasági, pszichológiai aspektusa, illetve nem hanyagolható el az sem, hogy következtésben létrejön a közösségi válás (azaz a baráti kör megosztása, lecövekelése egyik vagy másik fél mellett) illetve a szülői felügyeleti jogok megosztása miatt a gyerekekre is nagy hatást gyakorol. Ez utóbbival kapcsolatosan születtek olyan vizsgálatok, melyek a válás gyerekekre való hatását vizsgálták. Ezeknek során megállapították, hogy az idősebb gyerekek elsősorban saját sorsuk miatt aggódnak, míg a kisebbek hajlamosak magukat hibáztatni szüleik sikertelen kapcsolata esetén.

A családon belüli erőszak vizsgálatában úttörő jelentőségűnek tekinthető Morvai Krisztina kutatása, aki a 90-es évek magyar valóságát tárta fel (Morvai, 1998). Általa vált nyilvánossá az a megdöbbentő adat, hogy Magyarországon minden második halálos kimenetű erőszakos bűncselekmény családon belül történik.

A külföldi szakirodalom „child abuse”-ként említi a gyermekkel szembeni erőszakos cselekedeteket. Az ezzel a jelenséggel kapcsolatos vizsgálatok szerint a gyermekbántalmazás hátterében többféle ok állhat. A kutatások kezdetben azt állították, hogy a bántalmazás oka a szülők pszichés rendellenessége. A kutatások másik csoportja, a bántalmazó családokat nagyobb valószínűséggel érintő stressz-helyzetek leírására törekszik, mint például a gyerek nem kívánt volta, szülés fiatal korban stb. Arra irányuló vizsgálatok is vannak, hogy a gyermek milyen tulajdonságok megléte esetén van kitéve nagyobb valószínűséggel bántalmazásnak. Ezek egy része fizikai tényező, például a gyerek retardáltsága, hiperaktivitása, étvágytalansága stb. Kimutathatóan

a 3 hónapostól 3 éves korú gyermekek vannak leginkább ilyen viselkedésnek kitéve. A szakirodalom megemlíti az úgynevezett „rossz jelképeivé vált” gyerekek, akik megromlott kapcsolat gyümölcseként szenvednek egy rossz kapcsolat következményei miatt.

A családon belüli erőszakkal kapcsolatos másik vizsgálati terület a nőekkel szembeni erőszakos viselkedés. Ezzel kapcsolatban Morvai (1998) elemzi az érzelmi, fizikai és szexuális bántalmazást. Ezek a bántalmazási formák nem önmagukban jelentkeznek, hanem általában egymást váltva illetve együttesen. A bántalmazás folyamatszerű jelenség, amelynek kezdete sokszor észrevehetetlen. A folyamat első fázisa sokszor a bántalmazott elszigetelése, elmagányosítása és ezzel együtt önbizalmának folyamatos gyengítése, aláásása. Ennek hátterében sokszor a másik fellett való uralkodás szándéka áll. A bántalmazás ciklikus folyamat, melynek részei a feszültség növekedésének fázisa, melyet az akut bántalmazás szakasza követ és végül az enyhülés, békülés időszaka zárja a sort.

A családi élettel kapcsolatos statisztikai adatok:

A rendszerváltás óta tartó tendencia az, hogy csökken a nem-házias nők házasságkötésének gyakorisága. 1989-ben ezer 15 éves és idősebb nem házias nőre 37 házasságkötés jutott, 1998-ban pedig 21. A hajadon nők első házasságkötésének életkora is nőtt. A házasságon kívüli születések aránya is emelkedett: 1989-ben az újszülöttek 12.4%, 1998-ban 26.6%-a született házasságon kívül. Ez a tendencia azt jelzi, hogy egyre többen élnek olyan párkapcsolatban, ahol gyermek is születik, de életük végéig nem kívánnak házasságot kötni. Ezer fennálló házasságra 1989-ben 9.6, 1998-ban 11.4 válás jutott. Ez a szám 1993-ig csökkent, majd ismét növekedni kezdett.

A

Z OKTATÁSI RENDSZER MŰKÖDÉSE

„Soha nem felejttem el, a tanítónak foltos volt a box cipője, azt csókolgatták, úgy könyörögtek, drága, jó tanító úr, mi megvagyunk írás, olvasás nélkül, ne tegye tönkre ezeket a gyerekeket.”

(Orsós Jakab)

Az modern ipari társadalom előtt az iskoláztatás néhány ember kiváltsága volt. Ha valaki tudott írni-olvasni, előkelő helyet foglalhatott el a társadalomban. A felnőtté válás azt jelentette, hogy a családban ellesve a gyerekek megtanulták az ott felhalmozott ismereteket. A nyomtatás megjelenése a XV. század közepén elterjesztette és egyre fontosabbá tette az írni-olvasni tudást.

Az oktatásnak egyre fontosabb szerepe van a modern társadalmakban és általában a modernizáció fontos feltételeként tartják számon. Ezzel párhuzamosan nőnek meg vele szemben az elvárások is. Egyrészt megkívánják, hogy az iskola adjon át bizonyos ismereteket, másrészt fejlessze a tanulók képességeit, harmadrészt szocializáljon és ezáltal neveljen, negyedrészt pedig csökkentse a társadalmi különbségeket. Ahogyan arra Merton (idézi Calhoun-Light-Keller, 1997) utal, az oktatásnak van egy látens illetve egy manifeszt funkciója. A manifeszt funkció takarja az ismeretek, tudás átadását. Mindeközben az iskola szocializálja a felnövekvő nemzedéket, megtanítja a kooperáció fontosságát, önfegyelmet alakít ki, azaz ellát bizonyos látens funkciókat. Az iskola szocializációs szerepét a rejtett tanterv elképzeléssel írják le, amely nem más, mint íratlan viselkedési szabályok sokasága.

Érdeemes elkülönítetten tárgyalni két fontos fogalmat: az *oktatást* és a *nevelést*. Az oktatáson azt értjük, hogy a gyerekek elsajátítják azon ismereteket, melyek a felnőtt társadalomban betöltendő szerepek sikeres megvalósítását teszi lehetővé. Az oktatási rendszer azon funkciója mely az értékek átadását, az érvényben lévő erkölcsi és jogi normák megtanítását jelenti a nevelés fogalmával írható le.

▪ Az oktatási rendszerrel kapcsolatos mutatószámok, mérései módszerek

Az *iskolai végzettségi arányszámok* azt mutatják meg, hogy különböző iskolai végzettségi szintet a népesség hány százaléka ér el. Az olyan életkorú népességhez viszonyítják a számot, akik az adott

végzettséget elvileg megszerezhették. Például amikor arra kíváncsiak, hogy e népesség hány százaléka végzett általános iskolát, akkor a 15 és idősebb népességhez viszonyítják azok számát, akik ezzel a végzettséggel rendelkeznek. Problematikus azonban az adatok nemzetközi összehasonlítása, mivel a képzések a különböző országokban nem egységesek, illetve nehéz az adott országon belüli különböző időszakok összehasonlítása is amiatt, hogy különböző új típusú iskolák jelentek meg, illetve régiak tűntek el. Egy másik mutatószám a *beiskolázási arányszám*. Ez azt mutatja meg, hogy a különböző szintű és jellegű iskolákban hányan tanulnak, azaz „mekkora a tanulók száma az adott típusú iskolai oktatásban való részvétel szokásos életkorában lévő összes népesség számához viszonyítva²⁰”. Ennek a mutatónak a használata ellen felmerülhet az a kritika, hogy a beiskolázás nem jelenti azt, hogy végezni is fog valaki az adott iskolatípusban.

▪ Elméletek az oktatási rendszerrel kapcsolatban

Ahogy arra Andorka (1997) utal, az iskola társadalomban betöltött szerepét hol pozitívan hol negatívan értékelik különböző oktatásszociológusok. Egyes gondolkodók szerint az iskola egyértelműen *pozitív szerepet* tölt be a modern társadalomban. Érvelésük középpontjában az az elképzelés áll, hogy a modern világban való eligazodás olyan komplex tudást, képességeket igényel, amelyet csak a megfelelő színvonalú iskolarendszer tud átadni. Rámutatnak arra a jelenségre is, hogy egyre inkább teret nyer az, hogy az emberek felnőttkorukban is folyamatosan képzik magukat.

Az emberi beruházás elmélete azt hangsúlyozza, hogy minden ország érdekében áll, hogy az oktatásba pénzt fektessenek és minél több embert képezzenek, hiszen ez hosszútávon megtérül egy országnak és gazdasági növekedést eredményezhet.

Az előző két álláspontot kérdőjelezi meg a szociológiai elméletalkotás nagy alakja, *Pierre Bourdieu* (1978). A francia oktatási rendszer működését vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy az iskola nem segíti a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését, sőt fokozza azt kijelölve a tanulók státuszát a társadalomban. Azaz –világít rá a szerző- nem tesz mást, mint kedvezve a legmagasabb státuszú családokból érkezőknek tovább növeli előnyüket a többiekhez képest. Ahelyett, hogy a társadalmi mobilitás csatornája lenne, egyszerűen csak reprodukálja a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az iskola azoknak a diákoknak kedvez tehát, akik megfelelő kulturális tőkével rendelkező családokból származnak.

Miller és Roby (idézi Andorka, 1997) szerint a modern társadalomban jellemző a *papírkórság*, azaz, az, hogy a munkáltatók ragaszkodnak az oklevelek felmutatásához. A szerzők szerint rengeteg szakmában nincsen szükség semmiféle papírra, ami azt bizonyítaná, hogy valaki ért a

²⁰ Andorka, 1997, p. 379.

mesterségéhez. Megállapítják, hogy a tehetséges, de oklevéllel nem rendelkező emberek így kiszorulnak a munkaerőpiacról.

Ivan Illich (idézi Andorka, 1997) az oktatási rendszerrel kapcsolatos bírálatában megfogalmazza, hogy a tantervre és szigorú követelményekre épülő rendszer aláássa az egyéni kreativitást, kezdeményezőképeséget és az egyéni motivációt. A formális oktatás a következő funkciókat teljesíti: felügyelet gyakorol az emberek felett, elosztja őket a különböző foglalkozási szerepek között, az uralkodó normák közvetíti és végül szakismeret ad át. Az iskolák gyámkodó jellegűek, mivel kötelezőek, céljuk a gyerekek távol tartása a csavargástól. A mindenkire kötelező oktatást ezért el kell vetni, ehelyett a tanulásnak az egyéni motivációra kell épülnie. Az általa javasolt oktatási rendszer eszközöket ad azoknak, akik tanulni akarnak, közvetítő szerepet játszik azok között, akik tanulni és akik tanítani akarnak, illetve lehetővé teszi, hogy ha valaki társadalmi ügyben akar felszólalni, az megtehesse.

James Coleman amerikai szociológus nevéhez köthető a Coleman-jelentés (1966), amely meghatározta az amerikai és nyugat-európai oktatáspolitikát a 60-as években. Ez egy az amerikai iskolákban végzett felmérésen alapult. Lényege az volt, hogy ráirányította a figyelmet arra a jelenségre, hogy a jobb felszereltségű, magasabb színvonalú iskolákat a fehérek gyerekei élvezhetik. A szegény és fekete gyerekek csak az alacsonyabb felszereltségű és színvonalú iskolákba járhatnak. A jelentés azt az optimista álláspontot képviselte, hogyha kiegyenlítik a különböző iskolák felszereltsége közti különbségeket és vegyesen fognak ezekbe fekete és fehér diákok járni, akkor a köztük lévő társadalmi különbségek csökkenni fognak. A 70-es évekig élt Coleman nyomán az oktatásnak ez az esélykiegyenlítő felfogása. Azóta azonban világossá vált, hogy az oktatás nemcsak hogy nem tesz, hanem nem is tehet túl sokat ilyen irányban.

Egy Magyarországon végzett vizsgálat is azt bizonyította be, hogy az iskolának kicsi a szerepe a társadalom nyitottá tételében. *Boros László* (idézi Girán, 1998) világított rá arra, hogy a családok eltérő értékrendjében kell keresni annak okát, hogy a mobilitás csatornái nem feltétlenül nyílnak meg mindenki számára az oktatás által. Ugyanis nem minden család számára központi jelentőségű a tanulás mint érték, ezáltal nem mind motiválja a gyerekeit kellőképpen az iskolában való sikeres szereplésre. Vizsgálatában négy családtípust különít el abból a szempontból, hogy hogyan állnak hozzá a szülők a tanuláshoz. A felhalmozó családokban a fizikai munka az értékes, nem a tőkefelhalmozás. Ez a családtípus inkább falvakban található meg, mára már egyre veszít a jelentőségéből. A család mezőgazdaságból él, őstermelők. A felnövekvő generáció tagjai maximum a szakmunkás végzettség megszerzéséig jutnak el. Ezekre a családokra nem jellemző a mobilitás. A családok másik része a vállalkozó-családok közé tartozik. Ezen családok a tőkefelhalmozásra törekszenek. Az ilyen családok számára két lehetőség kínálkozik: egy részük

felolvad a vállalkozásban minden idejüket annak szentelve. Másik esetben a hivalkodó fogyasztás jellemző, amely mögött sokszor kiüresedett családi lét áll. Akármelyik utat is választják, egyik sem kedvez a tanulás általi mobilitásnak. A harmadik típusba a halmozottan hátrányos helyzetű családok tartoznak, amelyekben felnövekvő gyerekek az adott léthelyzetükből csak a tanulás útján tudnának kitörni. Mivel kistelephelyen élnek, rossz közlekedéssel, munkahelyek nincsenek, az élet kilátástalannak tűnik. A helyzetet még súlyosabbá teszi, hogy a szülők nem bíznak a tanulásba történő befektetés megtérülésében, és nem motiválják gyerekeiket erre. A tanulásra motiváló családtípusban élő általában az értelmiségi családok, akik hajlandóak pénzt, és időt fektetni a tanulásba, mert úgy látják, hogy az a boldogulás kulcsa.

Az iskolával kapcsolatos elméletek sorában kell még megemlíteni *Basil Bernstein* elképzelését. Szerinte a különböző családokból érkező gyerekek eltérő nyelvi képességekkel rendelkeznek, ami meghatározza iskolai karrierjüket. A tanárok, illetve a magasabb társadalmi státuszú családok gyerekei az úgynevezett kidolgozott kódot használják. Ez azt jelenti, hogy mondataik tagoltak, összetettek, szókincsük gazdag, képesek a szimbolikus kifejezéseket megérteni. A hátrányos rétegek gyerekei a korlátozott kódot használják, ami együtt jár a mondatok leegyszerűsítésével, a szókincs szegénységével stb. Mivel az iskola a kidolgozott kódra épít, az utóbbiak gyerekei számára a lehetőségek szűkösek.

Végül meg kell még említeni, azt az újból és újból megjelenő vitát, ami azok között dúl, akik úgy gondolják, hogy a *genetikai tényezők* határozzák meg a gyerekek iskolai teljesítményét és nem társadalmi hatások formálják a meglévő különbségeket. Ha ez így van, akkor az iskola semmit nem tehet az egyenlőtlenségek csökkentésében, hiszen azok genetikusan kódoltak és intelligenciabeli különbségként jelennek meg. Számtalan tanulmány született ebben a témában, de még mindig nem világos, hogy mi a genetikai öröklés szerepe a különbségek kialakításában a gyerekek között. Ezért az az álláspont a mérvadó, amely úgy gondolja, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy az iskolarendszer hatékonyabban működjön, mint esélykiegyenlítő.

▪ **Az oktatás hazai helyzete**

A népesség *iskolai végzettség* szerinti összetételének vizsgálatakor úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség emelkedett a második világháború utáni évektől. A 15 éves és idősebb népességből legalább 8 osztályt végzettek aránya 1941-ben 15.1%, 1990-ben 87.1% volt. A 25 éves és idősebb népességből befejezett felsőfokú végzettséggel 1941-ben 1.8 %, 1990-ben 9.4%. (Persze ha ez együtt jár az oktatás színvonalának csökkenésével, akkor nem feltétlenül pozitív a folyamat megítélése.) A beiskolázási arányszámok vizsgálatából az is nyilvánvaló, hogy a 70-es évek végén lelassult az oktatás kiterjesztése. 1980 és 1990 között alig növekedett a megfelelő korú

népességből középiskolába illetve főiskolára/egyetemre járók aránya (1980-ban a megfelelő korú népesség 40.1 %-a járt középiskolába, 1990-ben 42.4 %. Andorka (1997) arra is felhívja a figyelmet, hogy 1990-ben a 40-44 éves korosztályból többen rendelkeztek érettségivel illetve felsőfokú végzettséggel mint a náluk fiatalabbak. Ez szintén azt mutatja, hogy az oktatás nem vált nyitottabbá a 90-es évek elején mint korábban. A 80-as évek végén az iskolai végzettséget mérő mutatókat figyelembe véve elmaradtunk a szocialista országoktól nemcsak a kapitalistáktól. A rendszerváltás után az iskolák szabad kezet kaptak a létszámemeléshez, így egyre kiterjedtebbé vált az oktatás. Az iskolai végzettségi mutatók a következőképpen alakultak: A 18-22 éves korcsoportba tartozók közül felsőfokú diplomát szerzők aránya 1995-ben 13.3 %, 1999-ben 15.6 % volt. Az érettségizők aránya a 14-17 éves korúak 40.4 % 1995-ben, 1999-ben pedig 52.8 %-a.

A hazai oktatás minőségéről általában elmondható, hogy jó színvonalú. 13 éves tanulók matematikai és természettudományos ismereteit mérték fel 23 országban és megállapították, hogy a magyar diákok a japánok után a második helyen állnak. Azonban egy 27 országra kiterjedő olvasásvizsgálat eredménye alapján nyilvánvaló, hogy a magyar diákok 20%-a az általános iskolai befejezése után nem képes olyan színvonalon olvasni, amely az önálló tanuláshoz szükséges lenne.

Külön figyelmet kell szentelnünk annak a 4-5 %-nak, akik még az általános iskola 8 osztályát sem tudják befejezni. Társadalmi hététerüket tekintve főleg községekben laknak, szüleik alacsony iskolai végzettségűek, rossz lakásviszonyok között éltek. 43 %-uk volt cigány származású (Laki, 1988).

A

POLITIKAI RENDSZER

„Az istenek elhagyták az embereket, s így maguknak kellett életük irányítását és az önmagukról való gondolkodást kezükbe venniük.”

(Platón)

Először tisztázzunk néhány alapfogalmat a politikai rendszerrel kapcsolatban.

▪ **Alapfogalmak**

Ahogy arra Giddens (1997) vannak az úgynevezett *államilag szervezett és állam nélküli társadalmak*. Az állam nélküli társadalmakban (például vadászó-gyűjtögető közösségek) úgynevezett informális mechanizmusok által születnek a döntések (például egy hordán belül). Az államilag szervezett társadalmaknak hívjuk a tradicionális civilizációkat. Ezeknek élén a császár vagy király áll és legfontosabb közös jellemvonásuk, hogy a fegyveres erők felett ez a személy rendelkezik, így azok bármikor mozgósíthatóak.

Államról négy feltétel teljesülése esetén beszélhetünk. Létezéséhez szükséges egy politikai apparátus (1) (kormányzati intézmények és köztisztviselők), amely adott területen (2) gyakorolja a hatalmát és amely azt kényszer segítségével (3) is érvényre tudja juttatni. Mindezt a politikai apparátus részére a jogrend (4) biztosítja.

A *kormányzat* azon emberek csoportja, akiknek jogul van akár erőszakot is alkalmazni (Andorka, 1997). „A politika a társadalom tagjainak és csoportjainak arra irányuló tevékenysége, hogy az állami döntések meghozatalára feljogosító pozícióba jussanak, ezeket a pozíciókat megtartsák, vagy legalábbis ezeket a döntéseket befolyásolhassák, vagyis hatalomhoz jussanak illetve a hatalmat megtartsák.”²¹

Különbséget kell tennünk *hatalom és uralom* között is. A hatalom tágabb fogalom, azt jelenti, hogy a hatalmon lévőknek elvileg módja van arra, hogy akár kényszerítse az alávetetteket arra, hogy engedelmeskedjenek. A hatalom egyik esete az uralom, vagy legitim hatalom, amikor az alávetettek elfogadják azt, hogy alá kell vetniük akaratukat a hatalom birtokosainak.

Sokat emlegetett kifejezés a *nemzetállam*. Vajon mit takar ez? Giddens (1997) szerint nemzetállam minden modern állam. A nemzetállamra jellemző azon négy feltétel teljesülése, amelyet az állammal kapcsolatosan említettünk. További jellemvonásai a szuverenitás (azaz, hogy

²¹ Andorka, 1997, p. 434.

a kormányzat egy határokkal megjelenített terület fellett uralkodik), az állampolgárság (vagyis, hogy az adott országban élő emberek jogai és kötelezettségei közösek, és általában egy közös nemzethez tartoznak) illetve a nacionalizmus (bizonyos vélekedések és jelképek, amelyek a közös nemzethez tartozás érzésének letéteményesei).

Végül Andorka (1997) nyomán különbséget kell tennünk a *párt*, a *nyomást kifejtő csoport* és a *mozgalom* között.

A párt egy „szervezett csoport”, célja pedig a „hatalomra jutás”²². A nyomást kifejtő csoport lehet egy olyan lobby, amely valamilyen társadalmi csoport érdekeit képviseli. A mozgalom célja az, hogy valamilyen fontosnak ítélt társadalmi probléma érdekében mozgósítsa az embereket.

▪ ***Politikai rendszerek***

A politikai rendszer lehet demokratikus vagy diktatórikus. Az előbbi lehet közvetlen demokrácia vagy képviseleti demokrácia. Az utóbbi lehet totalitarizmus vagy autoritarizmus.

Nézzük először a demokráciát.

Maga a szó görög eredetű. A démosz, népet jelent, a kratosz pedig uralmat. Legegyszerűbben megfogalmazva olyan rendszert jelent, amelyben a nép uralkodik. Karl Popper szerint²³ demokratikus akkor egy politikai rendszer, ha az állampolgárok erőszak nélkül is leválthatják a hatalmon lévőket, ha tevékenységükkel a többség nincsen megelégedve. A közvetett demokrácia legfontosabb ismérve, hogy a nép választott képviselők útján vesz részt a döntések meghozatalában. A közvetlen demokrácia Görögországba nyúlik vissza. Ebben az esetben elvileg minden állampolgár részt vehet a döntések meghozatalában. Magyarországon a közvetlen demokrácia beiktatásként szolgál az esetenkénti népszavazás elrendelése, melyeknek alkalmával minden szavazásra jogosult polgár kinyilváníthatja az akaratát.

A totalitárius diktatúra esetén az állam az állampolgárok magánéletébe is beleszól amellet, hogy nem tűri az ellenzékét. Bebörtönzi, szélsőséges esetben kivégzi azokat, akik ellenzékben vannak, megfélemlíti a társadalmat és rettegésben tartja az embereket. Üldöz mindenkit, akik a hivatalos ideológiától más elveket vall.

A diktatórikus rendszer egy „puhább” változata az autoritárius rendszer. Ebben, bár szintén egypártrendszer van, az állam nem szól bele általában az állampolgárok magánéletébe és gondolkodásába.

²² Andorka, 1997, p. 437.

²³ Idézi Andorka, 1997.

▪ ***Az állammal illetve a politikával kapcsolatos elméletek***

1. Az elméletek sorában meg kell említenünk azon koncepciókat, amelyek azzal foglalkoznak, hogy mi az állam és a hatalmon levők szerepe. Marx szerint az állam egyértelműen az uralkodó osztály érdekében cselekszik, és hozzájárul az elnyomott osztályok alárendelt szerepének fenntartásához. Minden amit tesz, például a segélyek, szociálpolitikai juttatások azt a célt szolgálják, hogy a kisemmizettek helyzetén valamelyest javítva, továbbra is fenn tudják tartani a rendszert. Ezzel ellentétes az a felfogás, hogy az állam feladata az ellentétek kibékítése, a közrend fenntartása, az állampolgárok védelme.
2. Az elméletek másik csoportja azzal foglalkozik, hogy kik kezében van a hatalom. Az úgynevezett elitelméletet képviselők szerint egy szűk elitcsoport kormányoz, ők hozzák meg a mindenki számára fontos társadalmi-politikai kérdéseket. Az ezzel ellentétes pluralista elméletek hívei szerint viszont különböző érdekcsoportok állnak egymással szemben, és a közöttük kibontakozó vita eredményeképp jön létre a döntés.
3. Vannak szerzők, akik a késő kapitalista állam legitimációs problémájával foglalkozva arra helyezik a hangsúlyt, hogy a jóléti állam egy idő után nem tartható tovább, mert a szociálpolitikára fordított kiadásai egyre nőnek. Ez ahhoz fog vezetni, hogy egyre többen, akik nem hasznélvezői ezen jóléti szolgáltatásoknak, megelégedik azt, hogy az adók jelentős része erre megy el. Azok viszont, akik hasznélvezői, természetesen a kiadások növelése mellett érvelnek. A vita során kibontakozó társadalmi feszültségeket nehéz kezelni, a jóléti állam legitimációs válságba kerül.
4. Az elméletek ezen csoportjába azok a megfontolások tartoznak, amelyek a gazdasági fejlettség és a demokrácia közötti kapcsolatot vizsgálják. A vita akörül kristályosodik ki, hogy vajon a gazdasági fejlettség egy bizonyos fokának elérése után automatikusan minden politikai rendszer demokratikus lesz-e. Egyes szerzők szerint a piacgazdaság és a demokrácia egyértelműen a legjobb megoldás, így a történelmi fejlődésnek vége lesz, mert nincsenek ezeknél hatékonyabb formák.
5. Végül vannak olyan gondolkodók, akiket az olyan kérdések izgatnak, hogy milyen feltételek „kedveznek” a diktatúrák kialakulásának. Ennek magyarázatául többféle elmélet született. Az egyik szerint a gazdasági válság és a tömeges munkanélküliség az oka annak, ha egy országban diktatórikus erők kerülnek hatalomra. A másik koncepció szerint ott, ahol a polgárság nem volt elég erős ahhoz, hogy demokratikus keretek között valósítsa meg a modernizációt, ott is kedvező talajt találnak a diktatúrák. Egy harmadik koncepció szerint a modern világ lelkiileg megterheli az embereket azzal, hogy rengeteg különféle lehetőségből választhatnak, különböző alternatívák szerint dönthetnek. Ezzel a

szabadsággal nem mindenki szeret élni, van, aki olyan biztos kapaszkodót keres az életében, aki vagy ami segíti az eligazodást. Ennek következményeként esetleg diktatórikus vezérekhez, mozgalmakhoz kapcsolódhatnak, akik megmutatják számukra egyértelműen az irányt.

A

GAZDASÁGI RENDSZER

„Már 18 hónapja vagyok munka nélkül.

Olyan ez, mint senkinek nem lenne rád szüksége.

Napról -napra szellemileg leépülsz. Eljutottam arra

a pontra, hogy felkelni sincs kedvem.”

(Szabó András)

A gazdasági rendszer vizsgálatán belül jelen fejezetben néhány alapfogalom tisztázása után a *munkanélküliségről* lesz szó. A témaválasztást az indokolja, hogy a gazdasági rendszer minden aspektusát e fejezet keretein belül nem tudjuk megragadni, ezért érdemesebb inkább egy területre koncentrálni. A munkanélküliség, mint téma kiválasztása mellett érv az, hogy hazánkban a rendszerváltás után jelent meg nyílt formában, súlyos társadalmi problémákat elindítva. E fejezetben tehát ezzel a problémával foglalkozunk részletesen, megvizsgálva a munkanélküliség típusait, megjelenésének okait, következményeit, és jelenlétét a mai magyar társadalomban.

Először próbáljuk meg tisztázni a gazdasági rendszer elemzésével foglalkozó közgazdaságtan és gazdaságszociológia viszonyát.

▪ *A közgazdaságtan és a gazdaságszociológia viszonya*

A klasszikus közgazdaságtan abból a feltevésből indul ki, hogy az embert döntéseinél az vezérli, hogy profitját maximalizálja és a veszteségét minimalizálja. A szociológia viszont azt emeli ki, hogy az embert nemcsak a rövid távú haszonszerzés motiválja, hanem viselkedésének háttérében emellett az értékeknek és normáknak való megfelelés is áll. Azonban mind a szociológiában, mind a közgazdaságtanban vannak olyan tendenciák, amelyek azt jelzik, hogy a két álláspont közeledik egymáshoz. A közgazdaságtannak kialakult egy olyan irányzata, amely azt feltételezi, hogy a gazdasági szereplők nem tudnak minden esetben racionálisan dönteni, hiszen sok esetben nincsenek megfelelő információik. Az információk okozta bizonytalanságot úgy csökkentik a különböző társadalmak, hogy intézményeket (szabályokat) hoznak létre az ilyen helyzetek kezelésére. Tehát a gazdasági élet sem mentes bizonyos szabályoktól, azaz az embereknek, amellett, hogy racionálisan akarnak dönteni, bizonyos elveket is követniük kell. A szociológiában is megjelent egy olyan irányzat,

a racionális döntések elmélete, amely az egyének viselkedésében a racionális megfontolásoknak is nagy szerepet tulajdonít.

Látható tehát, hogy a gazdasági életet nem lehet vizsgálni a társadalom nélkül, mivel meg kell érteni annak társadalmi környezetét. Ugyanígy nem lehetséges a társadalom vizsgálata a gazdaság nélkül sem.

▪ ***Néhány gazdasági élettel kapcsolatos alapfogalom tisztázása:***

A makroszintű gazdaságszociológia amely az előzőek során tisztázott módon a gazdaság működését a társadalomba beágyazottan szemléli, felismeri, hogy a „hivatalos” gazdaságon kívül egy adott társadalomban létezhet még úgynevezett informális, második, szürke és fekete gazdaság. Tekintsük át, hogy mit ért Andorka (1997) ezen fogalmak alatt.

Informális gazdaság:

Azon tevékenységek tartoznak ide, amelyek nem jelennek meg nemzetijövedelem-számításokban, de a társadalmi jólétet növelő hatásuk van. Ide tartoznak például a kiskertekben piacra vagy fogyasztásra termelt javak, vagy betegápolás, ha nem jár érte fizetés stb.

Második gazdaság:

Olyan legális melléktevékenységet értünk alatta, amelyet jövedelemkiegészítés céljából végeznek. Ide tartozik például a főmunkaidőn túli kisipari, illetve szolgáltatási munka, háztáji termelés stb.

Szürke illetve fekete gazdaság:

A kettő közti lényeges különbség az, hogy az előbbi növeli a társadalmi jólétet és nem teljesen legális, bár nem kifejezetten tiltott. Az utóbbi viszont jólétet nem növelő, illegális, a bűnözés kategóriájába tartozó haszonszerzésre irányuló tevékenység. Mindkettő mögött a személyi jövedelemadó megfizetése alóli kibújás áll.

▪ ***A munkanélküliség:***

A munkanélküliségnek három típusa van. Az abszolút munkanélküliség esetén kevesebb állás van, mint amennyit be tudnának tölteni. Strukturális munkanélküliségről akkor beszélünk, ha nem olyan végzettségű munkaerőt keresnek, mint amilyen rendelkezésre áll, azaz a kereslet és a kínálat szerkezete nem azonos. Végül a súrlódásos munkanélküliség a munkavállalók szabad elhatározásából keletkezik. Abból adódik, ha valaki nem kötődik munkahelyhez, esetleg inkább kivár, míg jobb lehetőségekhez jut, és addig nem dolgozik. Az utolsó kettő típus gyakorlatilag normális jelenségnek tekinthető.

A munkanélküliség megjelenése Nyugat-Európában:

A munkanélküliség, mint nagy tömegeket érintő társadalmi probléma az 1929-33-ig tartó gazdasági világválság idején jelent meg. Persze előtte is számolni kellett vele, ha nem is tömeges méretekben. A késő középkorban munkaházakat hoztak létre, ahol a szegényeket jövedelemhez juttatták. Ebben az időben az a felfogás élt, hogy a munka erény, és a munkátlanságot büntetni kell. A XVII-XVIII. században ez az attitűd a munkával szemben megváltozott. Innentől kezdve már nem erkölcsi kérdésként tartották számon. Úgy gondolták, hogy a jólét forrása a munka, ezért ha tömeges méretekben nem dolgoznak, akkor az nemzeti szerencsétlenség is. A XVIII. században terjedtek el Adam Smith klasszikus közgazdaságtani elképzelései, aki úgy gondolta, hogy a piaci mechanizmusokba az államnak nem szabad beavatkoznia. Az, hogy valaki munkanélküli Smith szerint annak a következménye, hogy az adott feltételek mellett nem akar munkát vállalni. Az állam szerinte nem tehet semmit a munkanélküliség kezelésére, az egyébként is előbb-utóbb magától fog megszűnni. A már előbb említett nagy válság hatására formálódott ki az a koncepció, hogy a munkanélküliség kezelése állami feladat. A neoklasszikus közgazdaságtani elképzelései szerint ha a munkanélküliség nő, egy idő után a munkaerő nagyon olcsó lesz, így automatikusan egyre több embert fognak alkalmazni. John Maynard Keynes, a kor egyik közgazdásza azonban bebizonyította, hogy ha a vállalkozók nem látják garantálva azt, hogy értékesíthetik termékeiket, akkor nem fognak több munkaerőt alkalmazni még akkor sem, ha olcsó. Szerinte az államnak állami megrendelésekkel be kell avatkoznia a munkaerőpiaci folyamatokba.

A gazdasági világválság kezelésére többféle válasz született. A fasiszta berendezkedésű államokban a gazdaságot centralizálták, közmunkaprogramokat hoztak létre, állami megrendeléseket adtak. A kommunista típusú országokban a tervutasításos rendszert hozták létre. Büntették a munkanélküliséget. A harmadik, amerikai típusú megoldást az jellemezte, hogy kiterjesztették a piac feletti állami beavatkozást, korlátozták a szabad kereskedelmet, csökkentették a munkaidőt.

A második világháború után a nyugat-európai országok gyors gazdasági növekedésnek indultak. A gazdasági fellendülés egészen a 70-es évekig tartott. Ekkor azonban ismét felütötte a fejét a munkanélküliség. A 70-es évek utáni munkanélküliség abban különbözött a korábbiaktól, hogy már nemcsak a szakképzetlen rétegeket érintette. Különösen a fiatal diplomás pályakezdőket sújtotta. Megjelent a tartós munkanélküliség is, ami az egy éve vagy annál tovább munkanélküli státuszban lévőket jelentette.

A munkanélküliség alakulása Magyarországon:

Az államszocializmus ideológiája szerint nálunk nem volt munkanélküliség a rendszerváltásig. A szocialista ideológia középpontjában az az eszme állt, hogy a tökéletes rend betegsége, a munkanélküliség nálunk nem lehetséges. A 60-as években Magyarországon megvalósult a teljes foglalkoztatás, amely azt jelentette, hogy az állást keresők száma megegyezett a felkínált állások számával. A 80-as években rengeteg új pályakezdő lépett be a munkaerőpiacra. Ezzel párhuzamosan a gazdasági növekedés lelassult, nagy külső adósságterheink voltak, magas volt az infláció. A 80-as évekre egyre inkább jellemző lett az úgynevezett burkolt munkanélküliség. Ez több dologban nyilvánult meg. Sok munkavállalót képzettségének nem megfelelő munkakörben foglalkoztattak, sokan nem is kerestek állást, mert kilátástalannak tűnt munkát kapni. Alacsonyabb volt a nyugdíjkorhatár, mint nyugaton. Soka vállaltak külföldön munkát, illetve a munkanélkülieket nyilvántartó rendszer sem volt megfelelő.

Munkanélküliség a rendszerváltás után:

A rendszerváltás első éveiben a gazdasági életben zajló folyamatok nem voltak kedvezőek. A gazdaság helyzete romlott, magas volt az infláció, az életszínvonal csökkent. Piaccgazdaság jött létre, a korábbi alkalmazottak egy részét elbocsátották. A korábbi Kelet-Európai kapcsolatok meggyöngültek. A gazdasági makrostruktúra átalakult, a nehézipar és bányászat leépült. A társadalmi struktúra is átalakult, új társadalmi csoportok jöttek létre. A munkanélküliség nagy tömegeket érintett. 1990-93 között a férfiak aktivitási rátája 80%-ról 68%-ra csökkent, a nők 62%-ról 52%-ra. 1991-ben a munkanélküliségi ráta 8.5%, 1995-ben 10.4% volt. (A munkanélküliségi ráta a munkanélküliek arányát mutatja a gazdaságilag aktív népességen belül.) A munkanélküliség főleg a hagyományos ipari körzeteket illetve a kistelepülések lakóit érintette.

Néhány munkanélküli csoport jellemzése:

A pályakezdő munkanélküliek száma a 90-es évek első felében 2.5-ször olyan gyorsan emelkedett, mint az összes munkanélküli száma. Heterogén csoportjukban megtalálható a továbbtanulásra készen „munkanélküliként parkoló”, a szakképző intézményekben bizonyítványt szerzett, elhelyezkedni képtelen fiatal, illetve a diplomával boldogulni képtelenek. Sajnálatos módon nem tudnak az eltartott státuszból kilépve önálló életet kezdeni, nem tudnak munkára szocializálódni. Az önbecsülésük csökken.

A munkanélküli nők társadalmi státusza nem csökken jelentősen állásuk elvesztésével, hiszen családon belüli fontos szerepük lehetővé teszi számukra, hogy akár ott is kiteljesedve, továbbra is a „társadalom hasznos tagjaként” legyenek számon tartva. A nők éppen ezért a

munkanélküliséget, mint állapotot sem kezelik akkora pszichés traumaként. Munkanélkülüként is beosztottabb életet élnek, mint a férfiak.

Végül speciális csoportot képviselnek a tartósan munkanélküliek, akik egy éve vagy annál hosszabb ideje vannak munka nélkül. A tartósan munka nélkül levő csoportban főleg a középkorúak aránya jelentős. Általában falvakban élnek. Több alcsoportra bonthatóak. Az úgynevezett kényszerű munkanélküliek csoportjába azok tartoznak, akik nem adekvát iskolai illetve szakmai végzettség hiányában nem jutnak álláshoz. A quasi önkéntes munkanélküliek azok, akik egyelőre nem dolgoznak, de hosszú távon szeretnének. A harmadik csoportot az önkéntes munkanélküliek alkotják, akik alkalmi munkából, illetve segélyekből akarnak élni.

Jelenlegi helyzet:

Az utóbbi évek jellegzetes vonása az, hogy a Fővárosi Munkaügyi Központ ügyfélszolgálati irodájának adatnyilvántartása alapján duplájára nőtt a diplomás munkanélküliek aránya. Jelenleg a munkanélküliek minden szakmát reprezentálnak. A pedagógusok és mérnökök vezetik az állást keresők listáját. 2002 május-júliusában a munkanélküliek aránya 5.9% volt a korábbi 2001-ben mért 5.6%-hoz képest. 2002-ban a tartós munkanélküliség aránya 46.2%. A munkanélküli állapot átlagos időtartama 5.9 hónap. A munkanélküliséget az International Labour Organization ajánlása alapján mérik általában ma hazánkban is. Ennek alapján az a munkanélküli, aki vizsgálat hetében nem dolgozott (nem volt olyan munkája az adott héten, ami legalább egy órát (!) vett igénybe és jövedelmet biztosított volna) és nincs olyan munkája, amelytől átmenetileg távol volt. Fontos kritérium még, hogy a kérdezést megelőző négy hét folyamán aktívan keresett munkát, és a kérdezés időpontjában rendelkezésre állt, azaz két héten belül munkába tudna állni, ha megfelelő állást találna, illetve már talált olyan munkát, ahol 30 napon belül dolgozni kezd.

„Bár tudom, hogy a Népszámlálási adatok elvileg titkosak, de azért azon meglepődtem, hogy csak egyetlen WC van abban a nagy házadban.”

(Evening Standard, 1990, április.)

Durkheim (1982) már említett *Az öngyilkosság* c. művével teremtette meg a szociológia, mint szisztematikus adatgyűjtésre és elemzésre épülő tudomány képét. Az igényes szociológiai vizsgálat során a kutatók arra törekszenek, hogy szakítva a spekulatív magyarázatokkal, empirikusan alátámasztott következtetéseket vonjon le.

A szociológiai kutatás logikája lehet *induktív és deduktív*. Indukció esetén a kutatás első lépése a megfigyelés, majd ennek alapján következik az elméletalkotás. Ehhez a típushoz tartozhatnak például a megfigyelésen alapuló módszerek. Deduktív logikával dolgozik a kérdőíves felmérés. Ennek során első lépésben elméletet állít fel a kutató, és a kutatás során ennek relevanciáját vizsgálja. A következőkben bemutatjuk az utóbbi, deduktív logikára épülő kutatás lépéseit.

▪ ***A deduktív megközelítésen alapuló szociológiai vizsgálat lépései:***

1. A vizsgálat első lépése a *kutatási probléma* megfogalmazása. A kutatási probléma leegyszerűsítve az a kutatási kérdés, ami a kutatót izgatja. A vizsgálatok célja különböző lehet. Például lehetséges az, hogy a kutató magyarázatot akar találni bizonyos problémákra, de az is lehet, hogy pusztán a jelenség leírására törekszik. Az első esetben olyan kérdéseket tehet fel, mint például azt, hogy miért isznak annyit a magyarok, mi az oka a válások emelkedésének. Ekkor a vizsgálat *magyarázó jellegű*. Ha csak arra keres választ, hogy kik isznak többet a férfiak vagy a nők, de nem magyarázza meg, hogy miért, *leíró jellegű kutatással* van dolgunk. A vizsgálat során maga a kutatási probléma kerül terítékre, a kutató a kutatási kérdést fogja kisebb, kutathatóbb részekre szabdalva megvizsgálni.

2. A kutatás második lépése az, hogy korábbi kutatási eredményeket illetve a releváns szakirodalmat áttekinti a kutató, és ennek során megfogalmazza a vizsgálat vezérfonalául szolgáló hipotézisét. A hipotézis előfeltevést jelent arra

vonatkozóan, hogy a vizsgált jelenségek között milyen kapcsolat van. Például ha az előző válással kapcsolatos kutatásnál maradunk, hipotézisünk az lehet, hogy ha az elvált státusz nem stigmatizált, akkor gyakrabban élnek vele.

3. A harmadik lépés az operacionalizálás. Ezen azt értjük, hogy mérhetővé tesszük a hipotéziseket. Arra vonatkozóan hozunk döntéseket, hogy milyen formában lehet a kutatási kérdés megválaszolásához közelebb jutni. Ha az alkoholizmust vizsgáljuk, akkor meg kell határoznunk, hogyan fogjuk mérni az elfogyasztott alkohol mennyiségét, kit tekintünk alkoholistának stb.

4. A következő fázisban meg kell határoznunk, hogy milyen adatgyűjtési módszert fogunk alkalmazni a jelenség vizsgálatára. Többféle kutatási módszer ismert. Az egyik a *megfigyelés* melynek két fajtája van: a résztvevő és a külső megfigyelés. A külső megfigyelés esetén a kutató nem lép interakcióba a megfigyelni kívánt emberekkel. A résztvevő megfigyelés esetén a kutató akár együtt is él azokkal, akiket vizsgál, vagy részt vesz tevékenységeikben. A másik lehetséges módszer a *kérdőíves módszer*. Ez több ember vizsgálatára alkalmas. A kérdőív tartalmazhat nyitott, illetve zárt kérdéseket. A harmadik típusú módszer az *interjúzás*, amely általában vagy előre meghatározott interjúvázlat alapján történik (strukturált interjú) vagy csak 1-2 kérdés formálódik ki az interjú előtt és az interjúalany formálja teljes mértékben az interjúszituációt (strukturálatlan interjú). Lehet még statisztikai adatokat, illetve adatbázisokat *másodelemezni*, vagy *esettanulmányt* készíteni egy intézményről, emberről stb. Az említett eljárásokon kívül bevett módszer a *dokumentumelemzés* (naplók, újságcikkek elemzése) vagy a *kísérlet*.

5. Ezt követi az *adatok elemzése*, amely alapulhat bonyolult statisztikai módszereken. Az elemzés során ügyelnünk kell arra, hogy ha két jelenség együtt jár, és korrelálnak egymással, ez nem szükségszerűen jelent oksági kapcsolatot. Például, ha összefüggés van a gólyák száma és a születések száma között, az még nem jelenti azt, hogy a gólya hozza a gyereket. A két jelenség mögött egy harmadik, nevezetesen az áll, hogy falvakban több a gólya, mint városokban és ott esetleg több gyerek születik.

6. Végül az *adatok közszétele*t következik. Szem előtt kell tartanunk, hogy a kutató két irányban tartozik felelősséggel. Egyrészt azon emberekkel szemben, akik részt vettek a kutatásban illetve a szociológia, mint szakma elvárásainak is meg kell felelni. Mindkettő felveti különböző etikai kérdések gondos mérlegelését.

7.

Meg kell még említenünk a *mintavétel* problémáját. A szociológiai kutatás során általában nincs lehetőség és nem is kell mindenkit lekérdezni, akik érintve vannak a kutatási probléma által. Az egészet reprezentáló mintára van szükség ahhoz, hogy az eredményeket általánosíthassuk. A reprezentatív mintavétel esetén azt kell szem előtt tartanunk, hogy a vizsgálatba bevont alanyok tipikusak legyenek a népesség egészére nézve. Többféle mintavételi eljárás közül választhatunk. Ezeket két nagy csoportba oszthatjuk: valószínűségi és nem valószínűségi mintavétel. Az előbbibe tartozik például az egyszerű véletlen mintavétel, amely azon alapszik, hogy a szóban forgó népesség minden tagjának egyenlő esélyt biztosítunk a mintába való bekerülésre (például egy kalapból húzzuk ki a neveket). Az utóbbiba tartozik például a kvótás kiválasztás, amikor előre meghatározott kritérium mentén keresünk vizsgálati alanyokat (például 5 diplomás férfit keresünk, stb.)

- Andorka R. (1997) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Atkinson, R. L. és társai (1996) *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Babbie, E. (1996) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bagdy E. (1995) *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bánfalvy Csaba (1995) *A munkanélküliség*. Budapest: magvető Kiadó.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Böhm A. (1998) *A mai magyar társadalom*. Budapest: Korona Kiadó.
- Buda B. (1995) *Szenvedélyeink*. Budapest: SubRosa Kiadó.
- Calhoun, C.-Light, D.-Keller, S. (1997) *Sociology*. 7 th edition, The McGraw-Hill Companies, Inc.
- Csáki A.- Ligeti Gy. (szerk.) (2000) *Minden másképp van*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Cseh-Sombathy L. (1979) *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Durkheim. E. (1982) *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Durkheim, E. (1986) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Elekes Zs.-Spéder Zs. (szerk.) (2000) *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Ferge Z. (1998) *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest. Kávé Kiadó.
- Ferge Zs. (1994) *Szociálpolitika és társadalom*. Budapest: ELTE Szociológia Intézet Szociálpolitika Tanszéke.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Goffmann, E. (1981) *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Giddens, A. (1997) *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Girán J. (1998) *Szociológiai és szociálpolitikai alapismeretek*. Pécs.
- Kolosi T.(1984) *Státusz és réteg*. Budapest MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kolosi T.-Tóth I. Gy.-Vukovich Gy. (2000) *Társadalmi Ríport, 2000*. Budapest: TÁRKI.

- Kolosi T-Tóth I.Gy.- Vukovich Gy. (2002) *Társadalmi Ríport 2002*. Budapest: TÁRKI.
- Kulcsár, K (1969) *Az ember és társadalmi környezete*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Laki L. (1988) *Az alacsony iskolázottság újratermelődésének körülményei Magyarországon*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Morvai K.(1998) *Terror a családban*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Münnich I.-Moksony F. (szerk.) (1994) *Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet Kiadó.
- Neményi M.(1988) *A család*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Takách G. (1998) *A drog*. Budapest: SubRosa Kiadó.
- Telkes J.-Bognár J. (1986) *A válás lélektana*. Budapest: Gondolat Kiadó.